This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

3 2044 010 406 809

B8896.2.14

Harvard College Library

BOUGHT
FROM THE GIFT OF
JOHN HARVEY TREAT
OF LAWRENCE, MASS.
(Class of 1862)

For the purchase of Books on the Catacombs and
Christian antiquities of Italy

DE ORIGINE HISTORIA INDICIBVS

SCRINII ET BIBLIOTHECAE SEDIS APOSTOLICAE

COMMENTATIO

IOANNIS BAPTISTAE DE ROSSI

Ex tomo I recensionis
Codicum Palatinorum Latinorum
Bibliothecae Vaticanae

ROMAE
EX TYPOGRAPHEO VATICANO
MDCCCLXXXVI

PRAEFATIO

Anno 1880 LEO XIII pont. max. providentissimus sapienter decrevit, ut tabulae codicum bibliothecae Vaticanae, a Stephano Evodio et Iosepho Simone Assemanis auctoritate decessoris sui Benedicti XIV edi coeptae anno 1756, et volumine quarto misere flammis absumpto, anno 1768 intermissae, ad eam formam, quae nunc maxime probatur, redigerentur typis vulgandae, quo assiduis doctorum hominum votis satisfieret. Statim Ioannes Baptista Pitra v. em. cardinalis bibliothecarius S. E. R. leges operi praescribendas constituit; accitis in consilium viris clarissimis Alphonso Capecelatro *vice-bibliothecario* (nunc archiepiscopo Campano et presb. cardinali S. E. R.) et deinde in locum eius suffecto Iosepho Cozza abbate ex ordine monachorum Basilianorum, item Stephano Ciccolini et I. Bollig S. I. praefectis, nonnullisque e collegio scriptorum bibliothecae. Interim, ne dum editio paratur nuntio optatissimo res publica litteraria careret, mandatum mihi est, ut

intermissi operis historiam breviter recensens novi inceptus praescriptum publice exponerem. Quo *programmate* pervulgato et deinde in speciem commentarii paullo amplioris explicato [1], denuo exarsit diuturnum litteratorum hominum desiderium, ut bibliothecae Vaticanae, quae sin minus numero, pretio certe codicum manu scriptorum princeps habetur, enarrentur origo, vices, historia ea forma expositionis et copia rerum ac documentorum, quas dignitas argumenti et bibliographicae doctrinae hoc tempore conditio videntur requirere. Ac mihi quidem in votis erat, quod Assemani in praefatione ad volumen primum vix inchoarunt, id initio huius novi operis perficere vel quatenus fieri posset provehere. Etenim Assemani de origine, incrementis, administris bibliothecae Vaticanae disserentes, quod ad veterem praesertim historiam et antiquos indices codicum attinet, ieiune nimis, ne dicam parum exacte, rem absolverunt; ceteri vero, qui Assemanorum vestigia relegentes in eodem argumento versati sunt, desiderati operis complendi propositum et munus haud suscepere [2]. Quare memoria scrinii et bibliothecae sedis apostolicae ab ultima antiquitate paene ex integro repetenda est atque expiscanda; veteres indices codicum requirendi sunt, ordinandi et cum recensione bibliothecae et statu, qui nunc est, comparandi; denique tota tanti thesauri historia est retexenda. Sed ea nunc conditio est apparatus ad hoc opus necessarii, ut plene et recte adhiberi vix ac ne vix quidem possit.

[1] *La biblioteca della Sede apostolica ed i catalogi dei suoi manoscritti. - I gabinetti di oggetti di scienze naturali, arti ed archeologia annessi alla biblioteca Vaticana,* Roma 1884.

[2] V. de Reumont in *Archivio storico italiano, nuova serie* VIII p. 132-142.

Historia bibliothecae sedis apostolicae trifariam per succedentes aetates dispertienda est. Prima aetas ab originibus pertingit ad finem prope saeculi XIII: altera ab anno 1295 et pontificatu Bonifatii VIII ad pontificatum Eugenii IV (a. 1431-1447): tertia incipit a Nicolao V et ad nostra usque tempora deducenda est. Primae aetatis historia toto tredecim fere saeculorum cursu obscurissima est, eiusque tractatio valde impedita. Neque intra tam longi temporis ambitum reperitur, quae vere dicit possit recensio librorum, diplomatum et chartarum sedis apostolicae. Quin immo e tanti thesauri, velut in mare mersi, naufragio vix rarae tabulae enatarunt. Quaecunque de tota hac obscuriore et prolixa parte operis propositi recentissimis quoque scriptis tractata sunt vel mea investigatione reperta, diligenter collegi et composui; neque ulla ratio est, cur nolim ea iam nunc enucleate et ordinatim exponere.

Secus dicendum de aetatibus sive partibus altera et tertia. Altera aetas incipit a recensione librorum et supellectilis pretiosae facta iussu Bonifatii VIII a. 1295. Deinde complectitur historiam bibliothecae et archivi sedis apostolicae ab Urbe transmigrantium, itineribusque variis sedes mutantium; tum novam et pro eo tempore amplissimam bibliothecam Avenione institutam et postea temporibus et locis diversis dispersam; denique bibliothecam pontificiam, sublato schismate Avenionensi, Romae instaurari coeptam a Martino V et Eugenio IV. Huius temporis et historiae documenta suppetunt; quin et recensiones bibliothecae et archivi extant plures et accurata librorum descriptione notabiles. Quae servatae extra pluteos bibliotecae Vaticanae, praeoccupatae iam sunt et propediem edendae a Fr. Ehrle S. I., et Mauritio Faucon, Eugenio Müntz,

Paulo Fabre sodalibus scholae Gallicae in Urbe. Quare neque viris doctis et mihi coniunctissimis ullam laudis partem decet a me praeripi; neque fieri potest, ut seposito tam insigni documentorum apparatu altera huius historiae pars explicetur.

Denique in idem genus impedimenti offenderem, si de tertia aetate bibliothecae Vaticanae tractare, ut par est, aggrederer. Medio saeculo XV Nicolaus V novam ex integro, ditissimam, publico destinatam bibliothecam instituit, codicibus conquisitis toto fere orbe terrarum; eaque a Xysto IV firmiter stabilita et ordinata est, discreta in palatinam publicam et secretiorem. Itaque vera origo eius, quae maximis aucta incrementis nunc publica Vaticana dicitur, ultra pontificatum Xysti IV et Nicolai V minime adscendit. Extant indices librorum Nicolai V et Xysti IV; quorum alter a Bartholomaeo Platina confectus est, eiusque apographa ad exteras quoque bibliothecas pervenere. Hos indices praelo nunc parant Eugenius Müntz et Paulus Fabre supra laudati. Sequuntur recensiones codicum bibliothecae Vaticanae factae exeunte saeculo XV et toto XVI ante et post direptionem Urbis a. 1527. Anno 1600 Fulvius Ursinus testamento legavit bibliothecae Vaticanae libros manu scriptos et typis impressos auctos adnotationibus virorum doctissimorum. Cuius thesauri locupletissimi indicem ab ipso Ursino confectum, dum hae paginae praelo mandantur, edidit Ioannes Beltrani [1]: plenum vero commentarium de bibliotheca Ursiniana, quae insigne ornamentum incrementumque est Vaticanae, nunc parat Petrus de Nolhac sodalis scholae Gallicae in Urbe. Denique ineunte saeculo XVII indices codicum Vaticanorum, quibus nunc utimur,

[1] *I libri di Fulvio Orsini nella biblioteca Vaticana,* Roma 1886.

ductu Caesaris Baronii bibliothecarii, tota re ab eo cum doctis viris attente perpensa et provisa, confici coepti sunt et ad nostram aetatem continuati. Haec recensio, quae appellari potest hodierna, quippe iam inde a saeculo XVII immutata, conferenda est cum antiquioribus; ut de singulis codicibus clare constet, unde sint, qui a bibliotheca vetere, Avenionensi, Xystina ante direptionem Urbis supersint, qui perierint. Quod opus, diuturni sane laboris et taedii, a bibliographicae doctrinae studiosis expetitum non nisi quum nova recensio editionis parandae gratia instituta ad seriem codicum Vaticanam antiquiorem pervenerit, perfici poterit.

Huic editioni initium fieri iussum est a serie codicum, non Vaticana antiquiore, sed Palatina. Cuius peculiarem historiam Henricus Stevenson senior in praefatione ad volumen codicum Graecorum Palatinorum diligentissime persequutus est: neque secus fiet in unaquaque serie codicum bibliothecae pontificiae, praesertim vero in omnium antiquiore et maxima, quae proprie dicitur Vaticana. Quae quum ita sint, nemo non intelligit cur altera et tertia pars fastorum huius bibliothecae nunc perfici neque debeat neque possit; earumque plena tractatio praefationi et indicibus codicum, qui dicuntur proprie Vaticani, sit reservanda.

Huius historiae parte priore, cuius potissimum obscuritates qua fieri poterit luce declarandas suscipio, ab originibus usque ad initia saeculi XIII bibliotheca et scrinium sive archivum sedis apostolicae, licet altera ab altero aliquo modo discreta, separari tamen nequeunt. Ad hanc aetatem pertinent regesta vetera epistolarum pontificum, quorum exemplaria *authentica* neque in tabulario Vaticano neque ullibi servata sunt. Eorum originem, vices, interitum attente investigabo.

Exeunte vero saeculo XII, id est a pontificatu Innocentii III a. 1198, incipiunt regesta, quae nova vel Innocentiana appellanda esse censeo. His inde ab initio sedes adtributa videtur esse in curia Vaticana *(cancellaria* et *camera apostolica),* prorsus seiuncta a bibliotheca [1]. Ad haec regesta, quae maximum instrumentum ornamentumque sunt tabularii Vaticani, liberalitate Leonis XIII pont. max. doctis nunc omnibus aditus patet. Quam plurima certatim sive magnae sive minoris molis opera et commentaria iis edendis et illustrandis confici coepta sunt et in dies provehuntur, quae in amplam iam bibliothecam excrescunt et nimis longum esset recensere. De his regestis novis, quorum cum toto tabulario procuratio proprios habet administros propriamque, ut ita dicam, litteraturam, dicere mei officii non est.

Ceterum de epistolis pontificum, quae in regesta tum vetera tum nova relata sunt sive aliunde innotuerunt, volumine spisso et co-

[1] De regestis saeculi XIII (praeter recensionem eorum digestam ab A. Potthast; Regestum Honorii III edi coeptum a Petro Pressuti; aliorum pontificum a sodalibus scholae Gallicae) vide Kaltenbrunner, *Römische Studien* I - *Die päpstlichen Register des XIII Iahrhunderts (in Mittheil. des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* V (1884), 2); Denifle, *Die päpstl. Registerbände des XIII Jahrhunderts* (in *Archiv für Litteratur-und Kirchengeschichte* II (1886) p. 1-105); Digard, *La série des registres pontificaux du XIII siècle* (in *Bibl. de l'école des chartes* (1886) t. XLVII); Berger, *Les registres d'Innocent IV* tom. I p. V-LXXIX: de ceteris regestis vide praesertim Prolegomena ad Regestum Clementis pp. V editum iussu Leonis XIII pont. max. a monachis ordinis s. Benedicti (Al. Tosti, Gregorio Palmieri, I. Navrátil, C. Statsny, Anselmo Caplet); Hergenröther (card.) Praefat. ad Regesta Leonis X; Kaltenbrunner, *Römische Studien* II (*Mittheil.* cit VI, (1885) I p. 78-93); Ottenthal, *Die Bullenregister Martin V und Eugen IV,* Innsbruck 1885, alios (cf. Carini, *Le lettere ed i regesti dei papi,* Roma 1885 p. 111 et seqq.).

pia rerum ac documentorum abunde referto nuper egit I. B. Pitra cardinalis bibliothecarius [1]. Cuius, ne dicam mandato, certe benivolo desiderio effectum est, ut indicibus codicum manu scriptorum praemitteretur mea qualiscunque commentatio historica de bibliotheca sedis apostolicae. Votis viri eminentissimi et doctorum hominum expectationi non nisi ex parte hoc commentario satisfactum iri probe sentio: benigne tamen, spero, excusabor iis de causis, quibus operis perfectionem nunc impeditam esse monui, et quod animo aliis curis distento scripsi.

Romae v kal. Iulias MDCCCLXXXVI.

[1] Analecta novissima Spicilegii Solesmensis altera continuatio tom. I De epistolis et registris Romanorum pontificum, Parisiis 1885. Epistolas pontificum undecunque quaesitas nuper ediderunt Iulius von Pflugk-Harttung, Acta pont. Rom. inedita (a. 97-1197), quorum volumen tertium, dum haec scribebam, lucem vidit (cf. eiusdem Iter Italicum vol. duo); Chartarum pontificum Romanorum specimina selecta, pars prima Stuttgart 1885: et Loewenfeld, Epistolae Rom. pont. ineditae, Lipsiae 1885.

CAPUT I.

De bibliothecis ecclesiarum, praesertim Romanae, a prima origine ad tempora Diocletiani.

Assemani repetunt origines bibliothecae Vaticanae ab evangelio, quod Marcum scripsisse auctore Petro principe apostolorum et Romanis dedisse traditur; et a libris ac membranis, quas Paulus Romae captivus Timotheo, ut ad se perferret, mandavit (2 Tim. IV, 13). Quae licet nimis longe petita possunt videri, rei tamen Christianae initiis consentaneum est in singulis ecclesiis bibliothecae inchoandae exordium coepisse a codicibus sacrorum librorum; iis praesertim, qui stato quoque die et conventu publicae lectioni adhibebantur. Sane Ignatius Antiochenus scribens ad Philadelphienses innuit iam tum a disputantibus de doctrina Christi provocatum esse ad evangelia his verbis: *ἐαν μὴ ἐν τοῖς ἀρχείοις εὕρω, ἐν τῷ εὐαγγελίῳ, οὐ πιστεύω (nisi in archivis, id est in evangelio, invenero, non credam).* Quae quum pervicaci contentione dicerentur, Ignatius exclamat: sibi *archiva esse Christum Iesum, illibata archiva crucem eius et mortem et resurrectionem et fidem in eum* [1]. Haec ut recte intelligantur, reputandum est sua singulis civitatibus *ἀρχεῖα* fuisse, quorum in Graecis titulis civitatum Asiae, unde Ignatius epistolas

[1] Ἐμοὶ δὲ ἀρχεῖα ἐστιν Ἰησοῦς Χριστός, τὰ ἄθικτα ἀρχεῖα ὁ σταυρὸς αὐτοῦ καὶ ὁ θάνατος καὶ ἡ ανάστασις αὐτοῦ καὶ ἡ πίστις ἡ δι' αὐτοῦ, Ignat. ad Philadelph. VIII, 2 ed. Funk, Opp. patr. apost. Tubingae 1881 I p. 230. De vera huius loci lectione (ἀρχεῖα, non ἀρχαῖα) v. Funk, l. c.

scripsit, frequentissima mentio fit [1]. Quemadmodum civitatibus, ita et ecclesiis sua singulis ἀρχεῖα iam olim institui coepta sunt: neque fieri potuit quin Romana, quam Ignatius προκαθημένην τῆς ἀγάπης, id est praesidentem universo coetui foederatorum ἐν ἀγάτη (Christianorum) [2], Irenaeus *maximam, antiquissimam, potiore principalitate* eminentem appellarunt, mature τοῦ ἀρχείου et bibliothecae sacrorum codicum fundamenta non iecerit curamque susceperit.

Quae saeculo sexto narravit auctor Libri pontificalis, et ab Assemanis recepta sunt, de Urbe a Clemente proximo Petri successore divisa in septem regiones adtributas « *notariis fidelibus ecclesiae, qui gestas martyrum sollicite et curiose, unusquisque per regionem suam diligenter perquireret* (sic) » [3], a subsequentis aetatis institutis petita esse et ad tam altam originem retro acta plerique, opinor, concedent. Praeterea incertus auctor martyrii Clementis meminit pauperum, quos ille ut aleret καθ' ἕκαστον ῥεγεῶνα κατ' ὄνομα εἶχεν γεγραμμένους *(secundum singulas regiones et singulorum nomina inscribendos curavit)* [4]; quas *matriculas* alumnorum caritatis fraternae Christianae, sin minus aetate Clementis, saeculis certe secundo et tertio extitisse in scriniis ecclesiae Romanae, certis indiciis infra demonstrabitur. Ut ut haec sunt, sacrorum librorum ecclesiae Romanae primum quodam modo indicem iure mihi videor agnoscere in celeberrimo fragmento canonis, quod dicimus Muratorianum. Cuius auctor Romae vel non longe ab Urbe vixit medio

[1] Dareste, *Le* ΧΡΕΩΦΥΛΑΚΙΟΝ *dans les villes Grecques* in *Bull. de corresp. Hellénique,* VI (1882) p. 241-245.

[2] V. Funk, l. c. p. 212, 213.

[3] Lib. pont. ed. Duchesne I p. 123.

[4] Funk, l. c. II p. 30.

fere saeculo secundo; Herman enim dicit scripsisse *nuperrime temporibus nostris, sedente cathedra urbis Romae ecclesiae Pio episcopo fratre eius* [1].

De doctorum Christianorum studio erga bibliothecas, quas numero et delectu codicum ditissimas adversis christianae rei publicae temporibus praesertim Origenes eiusque fautores et discipuli Ambrosius, Alexander episcopus Hierosolymitanus (a. 212-251), Pamphilus Caesariensis instruxerunt, vulgatissima repetere mei propositi non est [2]. Copia librorum haud spernenda Romae certe usi sunt auctor anonymus Philosophumenon et Hippolytus, cuius statuam celeberrimam in ipsa bibliotheca sive eius sive ecclesiae a discipulis et amicis dedicatam videri, capite septimo significabo. Quam sollicite veteres curarint, ut librorum non tantum utriusque foederis sed et ceterorum ad Christianam doctrinam et historiam pertinentium sincera et emendata exemplaria multiplicarentur, antiquissimi testes sunt qui epistolae ecclesiae Smyrnensis de martyrio Polycarpi unde eam excepissent singillatim adnotarunt [3]; item Irenaeus Lugdunensis hoc nomine ab Eusebio summopere laudatus [4]; denique Origenes, Lucianus, Pamphilus et Antoninus martyres in ipso

[1] Hesse, *Das Murat. Fragm.* v. 73 et seqq.; cf. Gebhardt, Harnack, Zahn, Patr. apost. opp. ed. Lips. 1875 p. XLIV et seqq.; Funk, l. c. I p. CX.

[2] V. Euseb. Hist. eccl. VI, 3, 20, 32; Hieron. De viris ill. c. 3, 54, 56, 61, 75, 113; Comm. ad Tit. c. 3; Isidor. Hispal. Etym. VI, 6.

[3] Funk, l. c. p. 307, 308. Hac adnotatione citatur codex Irenaei discipuli ipsius Polycarpi; unde epistolam descripsit Caius comes Irenaei; deinde ex Caii exemplari Socrates, Corinthi (tempore ignoto); denique scripturam antiquitate evanescentem excepit Pionius, de quo consulendus Lud. Duchesne, Vita s. Polycarpi auctore Pionio primum graece edita, Parisiis 1881 p. 8 et seq.

[4] Hist. eccl. V, 20.

carcere iam morti destinati codices sacros relegentes, emendantes [1]. Sed haec ad codices pertinent tum publicos ecclesiarum tum privatos quorumcunque Christianorum. Nobis de bibliothecis ecclesiarum, potissimum Romanae, nunc sermo est [2].

De bibliothecis ecclesiarum ante Constantinum expressa testimonia manent in actis Africanis magistratuum, qui exequuti sunt mandata Diocletiani et Maximiani praecipientium *conventicula* Christianorum dirui, libros comburi. In actis Munatii Felicis flaminis perpetui et curatoris coloniae Cirtensium legitur: « *Quum ventum esset ad domum, in qua Christiani conveniebant, ... postea quam perventum est in bibliothecam* [3], *inventa sunt ibi armaria inania* »: deinde Paulus episcopus fatetur *scripturas lectores habere*, a quorum singulis codices exurendi petiti sunt; et collecta summa reperiuntur prolati numero triginta duo, alii maiores, alii minores, et « quiniones quattuor » [4]. Alfius Caecilianus duumvir municipii Autumnitanorum « *perrexit ad locum, ubi* (Christiani) *orationes celebrare consueti fuerant, inde cathedram tulit et epistolas salutatorias* »; et paullo

[1] V. Tischendorf, Codex Friderico-Augustanus, Lipsiae 1846 f. 19: *Bull. di arch. crist.* 1863 p. 65-68.

[2] De bibliothecis ecclesiarum generatim, consulendi: Cancellerius, De secret. basil. Vat. I p. 325 et seqq.; Cahier, *Nouveaux Mélanges d'archéologie* tom. IV, *Bibliothèques* (Paris 1877); Martigny, *Dictionn. d'arch. chrét.* art. *Bibliothèques;* Kraus, *Real-encyklop. d. christ. Alterthümer* I p. 153, 154.

[3] Vetus exemplar gestorum purgationis Caeciliani: *in bibliothecis*. Collato Augustino (contra Cresconium III, 29; IV, 56) Massonus emendavit *in bibliothecam*. *Bibliothecae* quidem plurali numero sunt armaria, quibus libri includebantur; quare Dupinius (post Optati, De schism. Donat. Paris 1702 p. 172) lectionem veteris exemplaris recipiendam existimavit. Sed ex toto contextu verborum intelligitur lectionem traditam ab Augustino esse veriorem.

[4] Gesta purg. Caecil. ed. cit. p. 168.

infra iisdem actis consignatum est « *epistolas salutatorias de basilica esse prolatas* » [1]. Has epistolas opinor fuisse mutuas episcoporum, praesertim commendaticias *fratrum peregrinantium*, quae saeculo quarto sollemni vocabulo *formatae* dictae sunt. Denique in his actis mentio fit *codicum pretiosorum, pretiosissimorum*, quos qui occultaverat ne redderet, mentiebatur esse combustos. Mensurius episcopus Carthaginiensis scripsit: « *se sanctos codices, ... ne a persecutoribus invenirentur, abstulisse atque servasse, dimisisse autem in basilica Novorum quaecumque reproba scripta haereticorum; quae cum invenissent persecutores et abstulissent, nihil ab illo amplius postulasse. Verumtamen quosdam Carthaginiensis ordinis viros postea suggessisse proconsuli, quod illusi fuerant, qui missi erant ad Christianorum scripturas auferendas et incendendas, quia non invenerant nisi nescio quae ad eos non pertinentia; ipsas autem in domo episcopi custodiri, unde deberent proferri et incendi; proconsulem vero ad hoc eis consentire noluisse* » [2]. Itaque bibliotheca ecclesiae Carthaginiensis ab incendio immunis evasit. Secundus quoque episcopus Tigisitanus testatus est « *missos a curatore et ordine centurionem et beneficiarium, qui peterent divinos codices exurendos, ...* contentos fuisse *aliqua ecbola aut quodcumque accipere, neque hoc* (se) *eis dedisse* » [3]. Plerique vero magistratus huiusmodi dissimulationibus uti noluerunt; neque eis satis fuit, ut quaecunque *ecbola* (chartas eiectas, inutiles), scripta haereticorum vel epistolas salutatorias comburerent et edicto principum specie tenus obtemperarent. Quin immo non modo ab ordine lectorum, cui sacrorum codicum custodia tunc maxime commissa

[1] Gesta purg. Felicis ep. Aptungitani ed. cit. p. 164.

[2] Augustini, Brevic. collat. cum Donatistis III, 13.

[3] L. c.

erat [1], sed et a quibuscunque sive viris sive feminis « *membranae, libri, tabellae, codicilli et paginae scripturarum impiorum Christianorum, qui unquam fuerunt* » [2], acriter expetitae sunt, eorumque occultatores dira supplicia pertulere. Igitur bibliothecae ecclesiarum, vix paucis exceptis, Diocletiani edicto funditus eversae, deletae vel ipsa cura occultandi codices dispersae periere. De codicibus sacris Romanis quid hac tempestate actum sit, ignoratur. Sed quum Donatistae Collatione III Carthaginiensi perlegerint *gesta quaedam prolixissima apud praefectum* (certe Urbis) *multorum hoc tempore multa ecclesiastica tradentium* [3], in his et codices commemoratos esse ipsa Donatistarum accusatione intelligitur. Et quum tanta et tantopere deplorata sit penuria actorum documentorumque pertinentium ad res ecclesiae Romanae ante Costantinum, codices et scrinium sacrum urbanum hac clade periisse fere pro certo sumendum est. Hierosolymitana vero bibliotheca, quam dixi ab Alexandro episcopo conditam ante medium saeculum III, et Caesariensis Origenis ac Pamphili Diocletianae cladis nescio quo modo expertes tranquillis ecclesiae temporibus servatae sunt [4]. Caesariensem Euzoius episcopus, vertente saeculo quarto, ne libri opinor papyracei deperirent, *in membranis instaurare conatus est* [5].

Custodia sacrorum librorum lectoribus commissa indicat horum officium cum cura bibliothecae singularum ecclesiarum aliquo

[1] V. Acta martyrii Felicis episcopi ap. Ruinart, Acta sincera ed. Amstaelod. 1713 p. 355, 356.

[2] Acta martyrii ss. Agapae, Chioniae, Irenae ap. Ruinart, l. c. p. 394, 395.

[3] Augustini, Brev. collat. III, 18.

[4] Euseb. Hist. eccl. VI, 20, 32.

[5] Hieron. De vir. illustr. 113.

modo connexum olim fuisse. Id quod notandum est propter ea, quae capite quinto dicturi sumus de patre Damasi et de ipso Damaso lectoribus ecclesiae Romanae. Dum vexatio et edicta principum infesta urgebant, consultum prudenter est, ut sacri codices domi servandi lectoribus traderentur, bibliothecarum armaria *inania* fierent. Ordinaria autem lege libros in ipsis aedibus sacris earumque armariis et bibliothecis ad latera bematis, id est tribunalis et cathedrae, servatos esse nobis persuadet huius modi dispositio bibliothecarum in basilicis saeculi quarti et quinti; quippe quarum prima et praecipua lineamenta a *conventiculis* Diocletiano antiquioribus et iussu eius dirutis videantur repetenda. Utrique lateri absidis et tribunalis basilicae adhaerebant cellae, vel ipsa absis erat *trichora,* id est triplici hemicyclo sinuata: altero loco supellex et sacra vasa, altero codices et bibliotheca continebantur [1]. Cuius rei, praeter notissima epigrammata Paulini Nolani [2], testimonium praebent *versus* inscripti saeculo fere quinto *tribunali* basilicae, ut videtur, Hispalensis, servati in antiqua sylloge epigraphica Hispana, quam propediem editurus sum (inscriptionum Christianarum tomo II p. 292-297).

Versus in tribunal

(supra cathedram)

SPIRITVS HIC HOMINES CAELESTI DOGMATE COMPLET
ADQVE PER OS HOMINVM SPIRITVS IPSE DOCET

[1] V. *Bull. di arch. crist.* 1876 p. 52.
[2] Epist. XXXII al. XII § 16.

(supra diaconicum, id est repositorium vasorum sacrorum)

SVB TERRORE DEI METVENTES ITE MINISTRI
QVI VASIS FERTIS MVNERA SANCTA SACRIS
SOLA MINISTERIIS VIA COMPETIT ISTA SVPERNIS
DVM POPVLOS SACRIS SEGREGAT IPSA CHORIS

(supra bibliothecam)

QVI MEDITARI VIS LAVDES ET CANTICA CHRISTI
HIC PROMPTOS ANIMOS SVBDE BONIS STVDIIS [1]
HIC TIMOR HIC DOCTRINA DATVR HIC CORDA DOCENTVR
HIC VIGET INDE BONVM HIC RVIT INDE MALVM [2].

CAPUT II.

De scrinio ecclesiae Romanae ab originibus ad tempora Diocletiani.

Praeter codices sacros, publicae potissimum lectioni adhibendos, praeter opera patrum et doctorum, chartae quam plurimae rerum pertinentium ad administrationem ecclesiarum, acta, epistolae, quemadmodum salutatoriae, quarum supra mentio facta est, multiplicatis Christianorum numero et opibus, valde multiplica-

[1] Cf. distichum Paulini (l. c.): *Si quem sancta tenet meditandi in lege voluntas* etc.

[2] Lemmata uncis inclusa, quae indicant quibus *tribunalis* partibus singula epigrammata adtribuenda sint, ego adscripsi.

bantur. Quare necesse erat, ut maiores saltem ecclesiae, potissimum vero Romana, scrinium haberent a bibliotheca separatum vel cum ea coniunctum. Quod eius certe diaconi curae debuit committi, qui tanquam episcopi vices agens eiusque auctoritate clerum et plebem regens arcam administrabat, alimenta clericis, *confessoribus,* pauperibus inscriptis *matriculae* distribuebat, denique corporis Christianorum veluti actor et syndicus habebatur et re vera erat [1]. Scrinii, in quo *recondebantur* acta ecclesiae Romanae et sedis apostolicae, primam mentionem Caietanus Marinius [2] aliique agnoverunt in Libro pontificali vita Anterotis; cuius genuina verba rustica latinitate expressa ad fidem codicum antiquiorum haec sunt: *Hic gestas martyrum diligenter a notariis exquisivit et in ecclesia recondit, propter quodam Maximino presbytero, (qui) martyrio coronatus est* [3]. Obscuritas verborum inde oritur, quod auctor alludit *ad quemdam Maximinum* (vel Maximum) *presbyterum martyrem,* cuius acta illi nota nos latent; eiusque martyrii occasione Anteros dicitur gesta martyrum diligenter exquisisse, in ecclesia (id est scrinio eius) *recondenda.* Notitiam huius martyris et eorum, quae Maximino Aug. Christianos vexante Romae gesta sunt, auctor *Libri pontificalis* hausit e fonte antiquo, quem spernere haud licet [4]. Idem

[1] V. *Bull. d'arch. crist.* 1866 p. 8 et seqq., 20 et seqq.

[2] *Mem. istoriche degli archivi della s. Sede* p. 5.

[3] Lib. pont. ed. Duchesne I p. 147; cf. p. XCV. Praeeunte Borghesio, *Oeuvres* V p. 492, proposui emendandum: *propter quod a Maximo praefecto martyrio coronatus est (Roma sott.* II p. 182). Ludovicus vero Duchesne demonstravit lectionem, quam ex editione eius supra recitavi, antiquiorum codicum testimonio ita stabilitam esse, ut mutari nequeat (cf. Borghesi, *Oeuvres* IX p. 366); ac praesertim *praefectum* in locum *presbyteri* substitui minime posse.

[4] Cf. Duchesne, l. c. p. XCV, XCVI.

auctor parem curam de gestis martyrum per notarios colligendis Fabiano successori Anterotis adtribuit; addens regiones a Fabiano divisas esse diaconibus, et septem subdiaconos institutos, qui totidem *notariis imminerent* [1]. Regiones a Fabiano definitas et (septem) diaconis adtributas cum coemeteriorum cura coniunxit auctor sincerissimus, qui medio fere saeculo tertio breve chronicon adiecit fastis pontificum Romanorum deinde continuatis ad annum 354 [2]. Huius verba scriptor Libri pontificalis saeculo sexto interpolavit, inserens mentionem subdiaconorum notariorumque, quam modo commemoravi, unde sumptam nescimus. Quidquid *gestorum* martyrum a notariis ecclesiae collectum Romae sit, sive iussu Anterotis et Fabiani sive postea usque ad Diocletianum [3], id fere totum amisimus. Ne epistolae quidem encyclicae supersunt, quas clerici Romani de pontificibus illustri martyrio functis scripsere; quarum alteram (de Fabiano) Carthagine acceptam testatur Cyprianus, alteram (de Xysto II) ex eiusdem Cypriani verbis parem in modum missam et in Africa vulgatam esse coniicio [4]. Gesta martyrum Romanorum, quae ad nos pervenere, vix paucis exceptis, scripta sunt vel retractata post pacem ecclesiae datam a Constantino. Notissimum decretum Gelasio adtributum *de libris recipiendis et non recipiendis* testatur *gesta martyrum singulari cautela in ecclesia Romana* publice non *legi*, quod incertis auctoribus vulgata essent neque in omni-

[1] Lib. pont. ed. cit. I p. 148.

[2] V. *Roma sott.* I p. 117, 199; III p. 515 et seqq.

[3] De cura veterum Christianorum, ut acta martyrum a notariis iudicum excepta pretio redimerent, v. Le Blant, *Les actes des martyrs* p. 9, 10; cf. Duchesne, Lib. pont. I p. C, CI.

[4] Cypriani ep. 9 et 80.

bus probata [1]; Gregorius Magnus Eulogio Alexandrino ea petenti respondit se Romae non nisi pauca reperisse *uno in volumine collecta* [2]; Gregorius Turonensis monet *multorum martyrum,* quorum sepulcra Romae celeberrima erant, *historias passionum nobis integras non esse delatas* [3]. Quam iacturam *historiarum integrarum*, id est quae descriptae essent ad fidem exemplarium antiquiorum, Baronius [4] et cum eo fere omnes edictis Diocletiani censent imputandam.

Praeter haec de actis martyrum *in ecclesia reconditis* passim laudata et nunc accuratius expensa, de scrinio sedis apostolicae ante Constantinum nihil solet proferri. Neque tamen desunt indicia, quae argumentum densis tenebris obsitum aliqua luce collustrent. Ut rem ordine exponam, tria praecipua capita attingam: epistolas Roma vel Romam missas et cuiuscumque generis documenta rerum ad acta sedis apostolicae pertinentium: rationes arcae ecclesiae: gesta iudicialia.

De eo, quod caput esse debuit scriniorum sedis apostolicae, id est de epistolis pontificum Romanorum relatis in tabulas et acta, quae postea *regesta* dicta sunt, ante saeculum quidem quartum nihil aperte est memoriae traditum. Sed quum demonstraturus sim archiva ecclesiae Romanae saeculo quarto videri restituta esse et amplificata eodem fere loco, quo fuerant ante Diocletianum, neque valde dissimili ministerio exceptorum atque lectorum procurata, quidquid

[1] Thiel, Epist. Rom. pont. a S. Hilario ad Pelagium II p. 458, 459.

[2] Epist. VIII, 29 ed. Maurin. (al. VII, 29).

[3] De gloria martyrum c. 39 (ed. Krusch in Mon. hist. Germ. - Script. rer. Merov. I p. 513).

[4] Praef. ad martyrol. Rom. c. 3.

hac de re pacatis temporibus stabilitum est, a superioris aetatis institutis aliquo modo pendere veri simile iudico. Sane singulas ecclesias, maxime vero Romanam propriae auctoritatis tuendae sollicitam, ad instar civilis rei publicae et municipiorum, eodemque fere iure et ordine, quo corpora et collegia, negotia administrasse ideoque et gestorum seriem custodire debuisse, quo propius in Christianas origines et antiquitates inquiritur, eo clarius perspicitur [1]. Itaque ipsa nunc *regesta* epistolarum pontificum Romanorum docti existimant mature fieri coepta ad exemplum commentariorum, quae in *scriniis memoriae* domus Augustae conficiebantur in sanctiori tabulario Caesaris custodienda [2]. Mox exponemus saeculo quinto et deinceps in *chartario ecclesiae Romanae*, praeter epistolas pontificum, actis indi consuevisse et in annales ordinari litteras Romam missas et gesta pertinentia ad negotia ecclesiarum et eorum, qui sive iudiciali appellatione ad sedem apostolicam provocassent, sive eidem suspectae fidei rationem reddidissent. Quod Gennadius refert de Bachiario philosopho Christiano, eum oblato libello de fide *satisfecisse pontifici Urbis adversus querulos et infamatores peregrinationis suae* [3], id a primis inde saeculis plurimi fecere; eorumque chirographa iam tum caute esse servata expresso Tertul-

[1] *Bull. di arch. crist.* l. c.; *Roma sott.* III p. 511 et seqq.

[2] Vide Breslau, *Die Commentarii der röm. Kaiser und die Registerbücher der Päpste* (in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte - Röm. Abtheil.* VI, 1885 p. 242-260); Löwenfeld, *Geschichte des päpstlichen Archivs* in *Historischen Taschenbuch*, Leipzig 1886 p. 308.

[3] Gennad. post Hieron. De vir. ill. c. 25. Bachiarii librum edidit Muratorius, Anecd. ex codd. Ambros. II p. 13 et seqq. Auctor profitetur se idcirco *pontifici Urbis*, ut ait Gennadius, *satisfacere*, quod is esset « *artifex regulae fidei* » (Muratori, l. c. p. 14).

liani testimonio discimus. Is enim disputans adversus doctorem profectum ex Asia suspectumque doctrinae haereticae Noetianae, narrat eum scripto *cavisse de emendatione sua, et manere chirographum apud Psychicos*, i. e. Catholicos, *apud quos gesta res est* [1]. Haec autem gesta esse Romae et doctorem *de emendatione sua cavisse* iussu tunc sedentis Zephyrini, collatis quae narrat auctor librorum Philosophumenon, liquido demonstratur [2]. Quare *chirographum emendationis, quod manebat apud Psychicos*, repositum erat in scrinio ecclesiae Romanae. Neque secus paullo post actum est cum Origene; qui *pro* inconsiderate *dictis paenituit, libello paenitentiae ad Fabianum tunc Urbis Romae episcopum dato* [3]. Huiusmodi *chirographa* et *libellos* in scrinio ecclesiae servari diligenter debuisse manifestum est; neque eam curam esse neglectam, recitata Tertulliani verba testantur. Itaque multo ante saeculum quartum in eo scrinio et tabulario servari coepta sunt acta controversiarum et iudiciorum, quae de Christiana doctrina et disciplina Romae agitata sunt et definita. Horum pauca, quae supersunt, ab epistola Clementis ad Corinthios exeunte saeculo primo usque ad pacem ecclesiae datam a Constantino et Miltiadem cum concilio episcoporum honorifice receptum *in domum Faustae in Laterano* [4], non a scrinio ecclesiae Romanae, sed a codicibus bibliothecarum Orientis, Aegypti,

[1] Adversus Praxeam c. 1.

[2] *Bull. di arch. crist.* 1866 p. 68-72, 80 et seqq. Cf. Hagemann, *Die Röm. Kirche und ihr Einfluss auf Disciplin und Dogma in den ersten drei Jahrhunderten*, Freiburg im Br. 1864 p. 145.

[3] Rufinus, Invectiva in Hieron. I, 44: Hieron. Ep. 84 ad Pammach. et Oceanum c. 10: *Origenes in epistola, quam scribit ad Fabianum Romanae urbis episcopum, paenitentiam agit, cur talia scripserit*: cf. Euseb. Hist. eccl. VI, 36.

[4] Concil. ed. Mansi II p. 463.

Africae ad nos pervenere [1]. Ne coniecturis quidem assequi datum est, quo tempore tabulae et gesta ecclesiae Romanae stabili lege vel more ordinari coepta sint; quae ante edicta Diocletiani, eorum vices et damna fuerint.

De rationibus arcae ecclesiae, haud multis transigam. Eas Tertullianus exacte describit verbis notissimis, quorum summa haec est: *arcae . . . modicam unusquisque stipem menstrua die, vel cum velit et si modo velit et possit apponit: . . . haec quasi deposita pietatis sunt, nam inde . . . dispensatur egenis alendis humandisque . . . et* (iis), *qui in metallis, in insulis vel in custodiis . . . alumni confessionis suae fiunt* [2]. Medio saeculo tertio clerici et egeni ab ecclesia alti Romae numerabantur plus quam mille quingenti [3]. Tam grandis procuratio requirebat, ut nomina eorum, quibus alimenta vel pensiones praebebantur, quemadmodum civium qui frumentum publicum accipiebant, albo essent inscripta, et tabulae rationum accepti et expensi exacte conficerentur. Quare auctor martyrii s. Clementis, cuius verba supra citavi, haud multum abludit a vero dicens nomina pauperum iam tum Romae regionatim esse descripta. *Matriculae clericorum et pauperum* in actis conciliorum et patrum sequenti aetate saepe memoratae [4], et polyptycha menstruae stipis, censuum, redituum a multa antiquitate necessario extitere. In scrinio ecclesiae Romanae, exeunte saeculo quinto, quo tempore eius patrimonia erant amplissima, polyptychum ordinavit Gelasius; ex cuius forma Gregorius Magnus constituit quae pensio-

[1] Vide Pitra, Analecta novissima I p. 14.

[2] Apolog. c. 39.

[3] Euseb. Hist. eccl. VI, 43.

[4] V. Du Cange, Gloss. med. latin. v. *Matricula, Matricularii.*

nes deberentur « *omnibus ordinibus ecclesiasticis vel palatinis, monasteriis, ecclesiis, coemeteriis, diaconiis, xenodochiis urbanis vel suburbanis* ». Gregoriani polyptychi usus durabat aetate Ioannis diaconi saeculo nono [1]. Qui praeterea scripsit: « *Extat usque hodie, in sacratissimo Lateranensis palatii scrinio, huius* (Gregorii) *confectum temporibus chartaceum praegrande volumen, in quo communis sexus cunctarum aetatum ac professionum nomina tam Romae quam per suburbana civitatesque vicinas, necnon longinquas maritimas urbes degentium, cum suis cognominibus, temporibus et remunerationibus continentur* » [2]. Haec non saeculo primum sexto labente, sed olim instituta, totidem fere verbis dici potuerunt de tabulis rationum ecclesiae Romanae ante pacem Constantinianam. Celeberrima est epistola, qua Dionysius episcopus Corinthi gratias agens Soteri et ecclesiae Romanae de pecuniis et beneficiis collatis in fratres Marco Aurelio imperante damnatos ad metalla, praedicat id factum esse more ab ipso religionis exordio Romanis sueto et a patribus tradito, a Sotere vero generosius aucto; et *fratres omnes ecclesiasque quamplurimas* hac largitate et subsidiis ab Urbe missis semper esse sublevatas [3]. Porro ab auctore Philosophumenon discimus Victorem, Soteris post Eleutherium in Romana sede successorem, nomina *martyrum* damnatorum ad metalla insulae Sardiniae Marciae Commodi concubinae petenti exhibuisse [4]; eaque idcirco in ecclesiae *matriculis* descripta esse constat. Plura de hoc argumento

[1] Ioannis diac., Vita s. Greg. Magni II, 24.

[2] L. c. c. 30.

[3] Euseb. l. c. IV, 23.

[4] Philosophum. IX, 11: cf. *Bull. crist.* 1866 p. 6, 7; 1868 p. 18; Aubé in *Revue arch.* Mars 1879 p. 161.

praetereo, quae alio loco composui [1]. Satis sit meminisse litterarum, quas Roma miserunt Stephanus ad Syros et Arabes iis necessaria suppeditans [2]; Dionysius ad Cappadoces, ut captivi fratres redimerentur (quae epistola adhuc legebatur aetate Damasi in ecclesia Caesareae) [3]; et verborum Eusebii testantis, Diocletiano imperante, liberalitatem ecclesiae Romanae erga fratres universos pro nomine Christi aerumnis confectos insignem in modum emicuisse [4]. Itaque procuratio arcae urbicae Christianae ad curam ecclesiarum orbis universi ita pertinebat, ut primis a Christo saeculis multo magis quam aetate Gregorii Magni epistolae pontificum et tabulae polyptychae accepti et expensi intimo essent nexu coniunctae.

Denique de gestis iudicialibus paucis dicendum. Apostoli quidem et eorum successores episcopi inde ab exordio christianitatis iudicarunt de negotiis quoque civilibus et de actione iniuriarum inter fideles, praesertim clericos, eorum sententiam invocantes [5]: qua in potestate exercenda diaconis assessoribus vel iudicibus delegatis usi sunt. Commodianus enim *Ministris*, quos in carmine appellat *Zacones* (diaconos), inculcat:

« Nolite ludere personam iudicis aequi [6] ».

[1] V. *Bull. crist.* 1868 p. 19-22.

[2] Euseb. VII, 5; cf. Vales. ad l. c.

[3] Basilii ep. 70; Coustant, Epist. Rom. pont. p. 478; cf. p. 291.

[4] Euseb. l. c. IV, 23.

[5] Paulus I ad Corinth. VI, 1-6; Constit. apost. II, 45 (ed. Pitra, Iuris eccl. Graec. I p. 195, 706 et seqq.). Testimonia patrum hac de re multi recensuerunt, quorum nuperrimus plenissime Fr. Chamard in *Revue des quest. hist.* Oct. 1877 p. 433 et seqq.

[6] Instruct. II, 27, ed. Ludwig Lipsiae 1878 I p. 46

Quanquam dubitari nequit, quin Romae quoque coram tribunali episcopi plurima omnis generis negotia tractata sint et definita, ac proinde maxima copia gestorum ad ea pertinentium in sacro scrinio congesta sit, hac tamen de re ante saeculum quartum urbana documenta desiderantur. Ludovicus Duchesne iure opinatur [1] notarios, quos auctor Libri pontificalis saeculo sexto exhibuit tanquam actis tantum modo martyrum colligendis institutos, sacro tribunali inserviisse exceptorum officio fungentes, gesta conficientes [2].

In singulis praeterea coemeteriis videntur fuisse stationes, in quibus conficiebantur custodiebanturque chirographa de iuribus sepulcrorum [3]. Haec omnia, confiscatis edicto Diocletiani ecclesiae rebus et coemeteriis, eodem turbine dispersa sunt et absumpta.

CAPUT III.

De scrinio ecclesiae Romanae legibusque et ministris ei datis aetate Constantiniana.

Pace et iuribus ecclesiae redditis ac stabilitis, legibusque pro ea latis a Constantino Augusto, privilegia episcoporum publica au-

[1] Lib. pont. I p. C, CI.

[2] De exceptoribus magistratuum civilium v. Le Blant, l. c. p. 9, 10; et *ordinem salutationis* lapidi incisum Thamugade in Africa (Mommsen, Eph. ep. V p. 632, 640, 642). De exceptoribus clericis, praesertim ecclesiae Romanae, dicam capite sequenti.

[3] V. *Roma sott.* III p. 545.

ctoritate constitui coepta sunt; ita ut his scrinii sacri non tam restituendi, quam de integro condendi cura statim incumberet. Constantinus enim sanxit, ut servi, qui a dominis *in ecclesia* coram sacerdotibus iisque testibus libertate donati essent, Romanam illico civitatem adipiscerentur [1]. Ritum manumissionis *in ecclesia* celebrandae tradit Augustinus [2]; formulam Ennodius, qua *gestis ecclesiasticis* servus *ex omni obnoxietate solvendus* pronuntiatur [3]. His legibus, formulis et ecclesiae tempori convenit decretum Iulii (a. 337-352), relatum in recensione altera Libri pontificalis, *de manumissionibus celebrandis in ecclesia per scrinium sanctum*, et de *cautionibus, instrumentis, testamentis* in eodem scrinio conficiendis et asservandis [4]. Ex hoc decreto legitimam constitutionem archivi ecclesiae Romanae repetunt Cennius, Gallettus, alii, quibus et Caietanus Marinius videtur adstipulari [5]. *Chartae* quidem donationum et *paginae* testamentorum exhibendae et *allegandae* erant *actis municipalibus*, ut bona data legata ecclesiis fide publica tuta essent; cuius exhibitionis specimen authenticum servat papyrus tabularii ecclesiae Ravennatis scriptus a. 491 [6]. In Romanorum quoque pon-

[1] Sozomen. Hist. eccl. I, 9: Cod. Theod. IV, 7, 1 (ibi Gothofred.); Just. I, 13, 1, 2.

[2] Serm. XXI (Migne XXXVIII p. 135).

[3] Opusc. VIII (Sirmondi, Opp. ed. Venetae I p. 1041): cf. de Rozière, *Recueil de formules* I p. 85; Fournier, *Essai sur les formes et les effets de l'affranchissement dans le droit Gallo-Romain* in *Bibl. de l'école des hautes études* LX p. 79 et seqq.

[4] Lib. pont. ed. Duchesne I p. 205.

[5] Cenni, *Dissertazioni* I p. LXXV; Galletti, *Del primicerio della sede apostolica* p. 3, 4; Marini, *Mem. storiche degli archivi* etc. p. 6.

[6] Marini, *Papiri* p. 130 n. LXXXIV.

tificum rescriptis diu servata formula est, qua cautum erat ne omitteretur sollemnitas donationum « acceptandarum, gestis municipalibus allegatis » [1]. Quare nil impediebat, quo minus decretum Iulii de actibus conficiendis asservandisque in *scrinio sancto* conciliaretur cum iure civili et legibus pragmaticis: et iniuria illud tanquam spurium mihi videntur reiecisse Coustantius, Blumius, alii [2]. Quanquam potuit auctor alterius recensionis Libri pontificalis summam *constituti* rettulisse verbis convenientibus seriori potius aetati, quam Constantinianae.

Iulius igitur, secundum ea verba, sanxit: « *ut notitia, quae omnibus pro fide ecclesiastica est, per notarios colligeretur, et omnia monumenta* (emendandum: *omnium munimentorum*) *in ecclesia per primicerium notariorum confectio* » celebraretur [3]. Notarii regionarii saeculo quinto fuerunt in ecclesia Romana viri magnae dignitatis, ita ut mitterentur a latere pontificis legati ad episcopos et concilia [4]: utrum antiquiore aetate pari gradu honoris et muneris potiti necne sint, dubito. Saeculo ineunte quarto in ecclesiae Romanae monumentis commemorantur notarii *exceptores;* ad id ministerium plerunque adsumpti ab adolescentia, ut dictis celeriter excipiendis notisque

[1] Pelagii I epist. in Holstenii, Collect. Rom. I p. 234; Concil. ed. Mansi IX p. 734 ex Deusdedit, Coll. can. III c. 107. Eadem formula redit in epistolis Gregorii Magni ed. Maurin. II, 5, 12; IX, 70, 83; XII, 11.

[2] Coustant, Epist. Rom. pont. p. 419: Blume, Iter ital. IV p. 265.

[3] Lib. pont. l. c. De *munimentis* a verbo *munire* (non *monumentis* a *monere*) in scrinio custodiendis sermo infra redibit.

[4] Bonifatius I a. 422 *Severum apostolicae sedis notarium de* (suo) *proprio latere* misit legatum ad Rufum episcopum Thessalonicensem (Coustant, l. c. p. 1036): Leo I Dulcitium notarium legavit ad synodum Chalcedonensem (Ep. 28 et 33).

exarandis adsuescerent, delectique ex ordine lectorum [1]. Lectores autem Romae non regionatim, quemadmodum notarii, distributi erant, sed singulis titulis (sacris aedibus) adscripti, ut publicae lectioni in sacris inservirent [2]. Nihilo minus occurrit Heraclius lector regionis secundae defunctus a. 338, sedente Iulio pontifice [3]: qui nempe videtur fuisse ex ordine lectorum notarius regionis secundae. Auctor Libri pontificalis notarios iungit cum septem regionibus, quas dicimus *ecclesiasticas:* apocryphum *constitutum* Silvestri, confectum paullo ante Librum pontificalem, eos numerat XIIII, scilicet totidem, quot regiones civiles [4]. Quocumque numero et iure notarii, sedente Iulio anno 338, regionatim censi fuerint, Heraclium lectorem regionis secundae in ordinem exceptorum sive notariorum *scrinii sancti* pro regione II adlectum esse existimo. Itaque Iulius scrinio, quod certe Miltiades et Silvester, statim ac pax reddita ecclesiae est, restituendum curaverant, leges dedit; fortasse et primicerium notariorum, qui ei praeesset, instituit [5]. Ab his primiceriis ordienda est series eorum, qui seriore aetate dicti sunt bibliothecarii sedis apostolicae.

[1] V. *Bull. crist.* 1883 p. 17 et seqq.; cf. Marini, *Papiri* p. 318. Sed Perezius (Damasus et Laurentius Hispanis asserti p. 31 et seqq. 169, 170) contendit ante Constantinum exceptores et lectores viros fuisse aetate maturos. Pueros tribunali vicarii Urbis Romae adstantes et dicta notis excipientes graphice exhibet diptychum non ita pridem editum a Meyero, *Zwei antike Elfenbeintafeln* tab. II.

[2] V. *Bull.* l. c. p. 20, 21.

[3] Inscr. Christ. I n. 48.

[4] V. Coustant, l. c. p. 43; Galletti, l. c. p. 2; Duchesne, l. c. I p. CXXXV.

[5] De primicerio notariorum sedis apostolicae data opera egit Gallettus, l. c.: cf. Cenni, *Dissert.* I p. 92; Marini, *Papiri* p. XXII; eiusdem *Mem. storiche degli archivi* p. 6.

Gallettus primicerios notariorum recensens nullum novit antiquiorem Surgentio, cui a Vigilio pontifice a. 544 traditus est liber Aratoris subdiaconi De actibus apostolorum *in scrinio ecclesiae collocandus* [1]: quare non tantum gestorum et chartarum, sed et quorumcumque librorum primicerio demandata cura est. Surgentium autem centum et amplius annis antecessit Laurentius (Galletto ignotus) *primicerius Romanae ecclesiae*, cui Augustinus inscripsit Enchiridion de fide, spe et charitate [2]. Ante Surgentium quoque fuit Bonifatius primicerius notariorum, qui iussu Ioannis I pontificis inquisivit quo die celebrandum esset pascha anni 526, eaque occasione protulit *de archivo Romanae ecclesiae* epistolam Pascasini episcopi Lilybetani missam ad Leonem Magnum a. 444 [3]. Primicerium notariorum ad tantam dignitatem demum pervenisse, ut ei sede vacante una cum archipresbytero et archidiacono cura ecclesiae Romanae gubernandae, saeculo saltem septimo, incumberet, omnes norunt [4]. Quo gradu ad id culmen honoris adscenderit, equidem

[1] Galletti, l. c. p. 20, 21.

[2] Maurini in admonitione ad hunc librum Augustini notant appellationem dignitatis Laurentii in codicibus variare: *primicerius Romanae ecclesiae*, vel *Urbis Romanae*, vel *notariorum Urbis Romae*.

[3] V. epistolam Dionysii Exigui ad Bonifatium primicerium notariorum et Bonum secundicerium editam a Bucherio, De doctrina temp. p. 489 (Migne, Patrol. Lat. LXVII p. 217) Bonus secundicerius a. 526 decennio anterior est Menate, quem omnium primum recensuit Gallettus, l. c. p. 90. De epistola Dionysii cf. Ianus, Hist. cycli Dionysiani p. 105; et Krusch, *Der 84 Jährige Ostercyclus* p. 247. Ipsius Bonifatii primicerii *suggestio ad Ioannem papam de ratione paschali* (a. 526) edita nuper est a Kruschio in *Neues Archiv* IX p. 109 et plenius a Pitra, Anal. novissima I p. 466, ubi Bonifatius errore codicum dicitur *Bonisanctus*. Eius genuinum nomen et tempus liquent ex citata epistola Dionysii.

[4] V. Galletti, l. c. p. 32.

nescio. Saeculo certe quarto et sedente Iulio, qui scrinio primicerium videtur praefecisse, diaconum res ecclesiae vicaria quodammodo potestate gerentem in scrinii quoque regimine primas tenuisse credendum est, eique notarios omnes cum primicerio paruisse.

Illa obscurior quaestio est, utrum notarii idem necne fuerint, atque scriniarii et chartularii sive chartarii. In Ravennatis certe ecclesiae papyris unus idemque notarius et scriniarius dicitur [1]. De notariis, scriniariis, chartariis, chartulariis, Caietanus Marinius docte, ut solet, disputat; rem autem ad liquidum non perducit [2]. Processu temporis eos, qui epistolas pontificum scribebant, dictos esse scriniarios nemo nescit. Qua de re censeo animadvertendum, scrinium et acta pontificum saeculis quarto et quinto fere ad exemplum scrinii et actorum senatus et praefecti urbis certe esse constituta. Actorum senatus hoc tempore insigne documentum praebent gesta promulgationis codicis Theodosiani a. 438 *edita a Flavio Laurentio exceptore senatus amplissimi* [3]; cuius esse epitaphium a me editum [4] *Laurentii scribae senatus* defuncti anno 451 vere vidit Mommsenus [5]. Unus ergo idemque fuit vel eodem tempore *exceptor* et *scriba;* vel prius *exceptor,* postea *scriba.* Vopiscus autem citat *regesta scribarum* [6]. In officio praefecti urbis recensentur hoc ordine: *cura*

[1] Marini, *Papiri* p. 130, 131.

[2] L. c. p. 219, 277.

[3] Gesta pro recipiendo cod. Theod. editionis Haenelianae p. 81*-89*.

[4] *Bull. crist.* 1869 p. 18.

[5] *Neues Archiv* X p. 584.

[6] Hist. Aug. script. in vita Probi c. 2 ed. sec. Peter p. 201: cf. Huebner, De senatus populique Romani actis p. 13; *Bull. crist.* 1874 p. 50.

epistolarum, regerendarius, exceptores [1]. Igitur exceptores, qui gesta notis excipiebant edebantque, videntur olim distincti fuisse a scribis et regerendariis, qui epistolas in regesta referebant. Iuniores, opinor, exceptorum munere functi sunt; iidem matura aetate fuere scribae, regerendarii, scriniarii. Gesta promulgationis codicis Theodosiani *edita a Fl. Laurentio exceptore senatus* conferenda sunt cum *exemplari gestorum de absolutione Miseni*, cui subscriptum est: « *Sixtus notarius sanctae Romanae ecclesiae iussu domini mei beatissimi papae Gelasii ex scrinio edidi die III Idus Martii Flavio Viatore viro clarissimo consule* » (a. 495) [2]. Inde manifestum fit exceptores senatus et notarios ecclesiae Romanae eodem ritu, e suo unumquemque *scrinio, gesta edidisse.*

De ministris *scrinii sancti*, pro suscepti operis proposito, haec satis sunto.

CAPUT IV.

De bibliothecis sacris restitutis et de codicibus ecclesiae Romanae saeculo quarto.

Nunc de bibliothecis sacris post cladem Diocletianam restitutis, quatenus ea res ecclesiam Romanam attingit, dicendum. Constantinus non modo pacem ecclesiae dedit; quidquid fiscus occupaverat, reddidit; sed et ipsius fisci sumptibus basilicas ubique lo-

[1] Notitia dignit. Occid. IV, 27-29 ed. Seek p. 114. De scriniis urbanae praefecturae ad aedem Telluris v. Lanciani in *Bull. arch. com.* 1882 p. 162.

[2] Thiel, Epist. Rom. pont. p. 447.

corum extrui iussit, easque reditibus et omni apparatu supellectilis sacrae effusa largitate dotavit [1]. Certatim cum principe sacras aedes extruere ac ditare aggressi sunt insignes opibus viri et feminae Christi fidem amplexi; praesertim vero antistites et sacerdotes. Magna harum largitatum pars, ut aequum erat, obtigit ecclesiae Romanae. Donationes a Constantino factae basilicis iussu eius aedificatis Romae, in civitatibus Urbi proximis, in Campania, prolixe recensentur in Libro pontificali, vita Silvestri. Quam recensionem sincerissimam esse, et excerptam e peculiari libello de liberalitatibus Constantini Augusti erga basilicas urbanas, suburbanas et maiores ecclesias civitatum provinciae Campaniae, Ludovicus Duchesne demonstravit ea doctrina ac perspicuitate, ut nullus dubitationi locus relictus sit [2]. Sacrorum vero codicum in harum donationum et pretiosae supellectilis censu nulla mentio fit. Neque idcirco dicendum aut nullos codices restitutae in integrum ditataeque ecclesiae Romanae tunc esse donatos; aut eorum in supellectile pretiosa, tanquam rei vilis, rationem habitam haud esse. Capite primo diximus de codicibus *pretiosis* occultatis, quum libri sacri comburerentur, et post quam pax affulsit ab improbis quandoque custodibus dolo malo subtractis. In charta anni 471, quae dicitur Cornutiana, quaeque est antiquissimum superstes exemplar donationis factae ab ipso conditore cuiusdam aedis sacrae, post praedia, supellectilem auream et argenteam, vestes et vela, recensentur libri sacri et liturgici [3]. Ne-

[1] V. Euseb. Vita Constantini, passim; praesertim I, 42; II, 45, 46; cf. *Bull. crist.* 1863 p. 51-53.

[2] Liber pont. I p. CXLIII et seqq.

[3] Bruzza, *Regesto della chiesa di Tivoli* p. 15-17; Duchesne, l. c. p. CCXLVI, CCXLVII.

que ea res singularis exempli est: nam in actis huius modi donationum lapidi quoque incisis diu viguit vetus mos recensendi libros tanquam rem pretiosam. In vitis autem pontificum ea pars donationum, quae respicit codices, brevitatis gratia omissa semper est [1]. Quare silentium Libri pontificalis in vitis Silvestri, Marci et Iulii de codicibus sacris restitutis et de bibliothecis instructis indicio haud est tam necessariae rei curam tunc esse neglectam.

Tritissimae sunt epistolae Constantini ad Eusebium huiusque responsio de quinquaginta exemplaribus sacrorum librorum regio sumptu conficiendis in usum ecclesiae Constantinopolitanae [2]. Quis credat veterem Romam eiusque insignes basilicas et bibliothecam sedis apostolicae, imperante Constantino, diu caruisse libris non modo ad cultum et ad scientiam rerum divinarum necessariis, sed et splendide scriptis *in membranis purpureis auro argentoque uncialibus litteris?:* quibus tamen Hieronymus praeferendas censuit *pauperes schedulas et non tam pulchros codices quam emendatos* [3]. Huius modi *schedas emendatas* publicae quoque lectioni Constantiniana fere aetate in ecclesia Romana adhibitas esse innuit versus 12 elogii Liberii pontificis *(nullis arte dolis sceda fucata malignis),* quo loco laudantur eius adolescentia et *lectoris innocui aurea vita, officiumque purum legendi,* ut decuit, *scripturas* [4]. Codices Graecos, praesertim psalmorum et novi testamenti, Hieronymum Romae, instante Damaso, contulisse cum Latinis, notius est, quam ut nobis sit fuse prosequendum. In altero e conciliis Romanis, quibus Apol-

[1] Duchesne, l. c. p. CXLVIII.

[2] Euseb. Vita Const. IV, 36, 37.

[3] Hieron. praef. in Iob.

[4] *Bull. crist.* 1883 p. 8, 9.

linaristae a Damaso damnati sunt, prolatus est codex operum Athanasii; utrum e bibliotheca ecclesiae, an hominis privati, non liquet [1]. Ceterum nullus codex exaratus saeculo quarto vel quinto e bibliothecis ecclesiae Romanae ad nos usque pervenit.

Haud sum ignarus viros doctissimos in eam nunc sententiam descendere, originem codicis Graeci Vaticani pervetusti bibliorum sacrorum, quam plerique Alexandrinam putabant, quaerendam esse Romae vel in Italia inferiore [2]. Id illis potissimum persuadet indoles et recensio textus Graeci; qua de re meum non est disputare [3]. Hoc unum significabo, tanti pretii codicem medio aevo non latuisse in angulis bibliothecae sedis apostolicae; sed inclinato iam saeculo XV, quo tempore rariores libri undique conquirebantur, pervenisse in Vaticanam. Vercellonius, quum de ingressu huius codicis in pluteos Vaticanos attente inquisisset, ex indice confecto a Bartholomaeo Platina (cod. Vat. 3947) didicit eum « inter Vaticanos adnumeratum fuisse ab ipsis primordiis hodiernae bibliothecae » a. 1475. Sed utrum ex antiquiore bibliotheca

[1] Hier. in Rufinum II, 20; cf. Merenda, Damasi Opp. Proleg. XXI, 2.

[2] Ceriani, Monum. sacra et profana III p. XXI; Westcott et Hort, *The New Test. in the original Greek*, Cambridge 1881 p. 267; iterum Ceriani in *Rendiconti del Reale Istituto Lombardo 18 Febbr. 1886* p. 212, 213.

[3] Carolus Vercellone, quum in pristina sententia de origine codicis Alexandrina permaneret, quae eo petente scripseram de monogrammate Christi prima manu non semel appicto vindicavit ab obiectis Ceriani v. c. (*Diss. accademiche di vario argomento,* Roma 1864 p. 421-26). Opinionis, ne dicam demonstrationis, meae summa haec erat: monogramma Christi non semel expressum nota cruciformi, nunquam vero decussata Constantiniana, indicio esse aut codicis patriam quaerendam in Oriente vel Aegypto, quibus regionibus monogrammatis cruciformis usus mature praevaluit; aut eius tempus saeculo potius quinto vel exeunti quarto, quam aetati Constantinianae adtribuendum.

pontificia, an aliunde in novam a Xysto IV conditam codex translatus esset, cum Angelo Maio se ignorare fassus est [1]. Nunc excussis indicibus bibliothecae pontificiae Nicolai V, Eugenii IV. Urbani V, Ioannis XXII, Bonifatii VIII, praesertim vero indice locupletissimo, quem Urbanus V Avenione confici iussit, huius Graeci codicis vestigium nullum repertum est in bibliotheca sedis apostolicae toto saeculo XIV et vertente XV ante annum 1475. Id quod manifesto indicio est, codicem neque ante inclinatum saeculum XV invectum esse in bibliothecam Vaticanam, neque tanquam vernaculum domus pontificiae in scriniis eius diu delituisse. Praeterea notae adscriptae marginibus actuum apostolorum, quae indicant pericopas lectionum liturgicarum certis diebus adsignatas, appictaeque videntur manu saeculi fere sexti vel septimi [2], ecclesiae Romanae nulli prorsus usui fuere. Quod si fingamus has notas adscribi coeptas a monachis Graecis Romae degentibus, hac coniectura opinio de origine Romana codicis parum proficiet. In Graecorum enim coenobiis Romae constitutis, quum Byzantini rerum potirentur, liturgicae lectioni adhibebantur libri ritus Constantinopolitani; quem semper retinuere Italo-Graeci omnes sive monachi sive clerici. Denique notissimum est partes codicis, quae perierunt, suppletas esse litteris Graecis minusculis exeunte saeculo XIV vel ineunte XV, a Graeco certe antiquario ante quam liber Romam perveniret; eiusque supplementi palaeographia Graeca videtur Byzantina potius quam Italo-Graeca. Ioseph Cozza, alter e nuperrimis editoribus codicis, nunc vices agens bibliothecarii sedis apostoli-

[1] L. c. p. 408.

[2] V. Fabiani, Prolegomena ad tomum VI Codicis Graeci Vaticani ss. bibliorum editi collatis studiis C. Vercellone, I. Cozza, H. Fabiani, Romae 1881.

cae, cuius ductu totam rem examinavi, opinatur tum supplementa tum litteras evanidas superinducto atramento instauratas deberi Clementi monacho. Huius nomen Κλήμης μοναχός, semel iterumque adscriptum, nemo ante Cozzam notaverat. Qui Clemens monachus, sive Graecus Byzantinus fuerit sive Italo-Graecus, manifeste indicat codicem in nescio quo Graecorum coenobio esse servatum. Itaque notae externae et historicae nullae extant, quae significent hunc celeberrimum *pandectem* Graecum sacrorum bibliorum fuisse vernaculum ecclesiae Romanae.

CAPUT V.

De archivo a Damaso extructo una cum aede Laurentio martyri dedicata ad theatrum Pompeii.

Damasus condidit Romae iuxta theatrum Pompeii aedem Laurentio martyri sacram, cuius operis et dedicationis, praeter testimonia veterum [1] et nomen conditoris loco inditum neque unquam obliteratum, insignia monumenta servant antiquae syllogae epigrammatum urbanorum. In *throno,* id est hemicyclo absidis, saeculo fere octavo legebatur [2]:

[1] Lib. pont. in Damaso ed. Duchesne I p. 213; Gregorius M. Dialog. IV, 32; Hadrianus I epist. ad Carolum Magnum de sacris imaginibus (Concil. ed. Mansi XIII p. 801).

[2] Servavit unus codex Virdunensis (v. Inscr. Christ. II p. 143, 1).

HAEC DAMASVS TIBI CHRISTE DEVS NOVA TECTA DICAVI
LAVRENTI SAEPTVS MARTYRIS AVXILIO

In *introitu* vero *ipsius ecclesiae* prostabat carmen, quod pluries licet editum [1] hoc loco exhiberi et attente perpendi necesse est.

HINC PATER EXCEPTOR LECTOR LEVITA SACERDOS
CREVERAT HINC MERITIS QVONIAM MELIORIBVS ACTIS
HINC MIHI PROVECTO CHRISTVS CVI SVMMA POTESTAS
SEDIS APOSTOLICAE VOLVIT CONCEDERE HONOREM
ARCHIBIS FATEOR VOLVI NOVA CONDERE TECTA
ADDERE PRAETEREA DEXTRA LAEVAQVE COLVMNAS
QVAE DAMASI TENEANT PROPRIVM PER SAECVLA NOMEN

Lectio manifesta versus 5 et eius plana interpretatio variis modis exagitatae sunt et obscuratae; ita ut nemo intellexerit hoc epigrammate fieri mentionem archivi ecclesiae Romanae, eiusque situm indicari longe a Laterano, ubi *scrinium sanctum* inde a Constantiniana aetate constitutum esse omnes praesumunt. Sarazanius aliique pro certo habent aedem Laurentio sacram extitisse multo ante Damasum; eo quod eius pater « *inibi fuerit clericus*, *diaconus*, *sacerdos* » [2]: tanquam fieri saeculo quarto potuerit, ut eius-

[1] Servarunt codices Vat. Palat. 833 (unde Gruterus 1164, 11, aliique plurimi); et Virdunensis f. 212, de quo Inscr. Christ. I p. IX*, X* (v. Inscr. Christ. II p. 135, 7; 151, 23).

[2] Sarazan. Damasi opp. ad carm. XVIII ed. Rom. p. 86. In codice Virdunensi legitur *puer* pro *pater;* quae lectio egregie convenit iis, quae sequuntur

dem aedis et tituli urbani aliquis fuerit primo diaconus, deinde sacerdos (presbyter). Praeterea vocabulum *archivis* Sarazanius sumit pro *novo templo* a Damaso *exaedificato;* eademque interpretatio renovata nuper est [1]. Merenda mutavit *archibis* in *arcubus his;* nulla prorsus de causa, neque sensu concinno [2]. *Archibum* (archivum) vox est, cuius obvia significatio in iure civili et canonico notissima et sollemnis erat; neque eo vocabulo scriptores Christiani Damasi aequales et eius aetati proximi usi sunt designandis aedibus sacris [3]. Praeterea carmen incipit: *Hinc pater exceptor, lector:* porro consentaneum esse, ut *exceptor lector* ex archivis ad maiores honores promotus credatur, persuadent ea, quae supra exposui de lectoribus et exceptoribus. Itaque adverbium *hinc* non refertur ad aedem sacram Laurentio martyri, quam ante Damasum extitisse nullo argumento probatur, sed ad *archiva.* Inde Damasi pater, functus munere exceptoris ex ordine lectorum, prodiit *levita* (neque *archivi* fortasse curam diaconus deseruit), denique *sacerdos.* Par et ipsi Damaso cursus honorum, opinor, fuit. Laconica enim brevitate Damasus dicit: *hinc mihi provecto,* nempe ut intelligamus *hinc* (ex *archivis*) eum ad instar patris exceptorem, lectorem, diaconum ad sacerdotium, immo ad sedem apostolicam, esse *provectum.* Constat autem Damasum a puero adlectum esse inter lectores eccle-

exceptor lector; neque enim rara est in antiquis monumentis scriptisque mentio *puerorum exceptorum et lectorum.* Qua lectione recepta, initium carminis interpretandum esset de ipso Damaso, minime vero de patre eius. Obstat autem versus 2: quare non *puer,* sed *pater* legendum.

[1] Rade, *Damasus Bischof von Rom* p. 158.

[2] Merenda, Damasi opp. ed. Rom. p. 245.

[3] V. De Vit, Lexicon tot. Latin. v. *Archium, Archivum;* Du Cange, Gloss. med. Latin. v. *Archivum.*

siae Romanae [1]. Neque diffiteor vocabulum *provecto* intelligi posse de aetate: totus tamen contextus et versus sibi mutuo respondentes *Hinc pater exceptor, Hinc mihi provecto* meae videntur interpretationi favere. Quae si vera est, eodem loco, quo Damasus *condidit nova tecta archivis*, ea iam extiterunt inde fere ab adolescentia patris eius, id est ante saeculum quartum. Sin minus, cogitandum erit cum Ludovico Duchesne de domo paterna Damasi ab eo archivis destinata [2]. Haec autem interpretatio duplici ex capite videtur sensui epigrammatis parum accommodata; tum quod dissolvat nexum veri simillimum inter prima carminis verba *(Hinc pater exceptor)* et *nova tecta condita archivis;* tum quod Damasum inducat dicentem, patrem et se ipsum e domo privata (*hinc*) per gradus promotos esse ad sacerdotium et summos in ecclesia honores. Quae dicendi ratio aptius convenit in locum iuris ecclesiae, ubi iuniores in clerum adlecti prima sacrae militiae munia obierint, quam in domum privatam. Igitur, ut concludamus, valde probabile est archivum ante Damasum, ante *scrinium sanctum* a Iulio ordinatum, ante pacem quoque Constantinianam eodem extitisse loco, quo illud extructis porticibus et basilica Laurentio martyri dedicata Damasus voluit splendide collocare. Ipsius autem Damasi aperto testimonio certum est *nova tecta* ab eo *condita, additis dextra laevaque* porticibus, destinata esse *archivis:* quae idcirco, exeunte saeculo quarto, nondum erant in Lateranis aedibus stabilita.

Damasiani carminis interpretatio et archivi ab eo conditi situs ac dispositio forma et descriptione antiquae aedis s. Laurentii egregie

[1] V. Acta martyrii Petri et Marcellini de quibus Mazochi, Kal. Neap. p. 494; *Bull. crist.* 1881 p. 48, 49.

[2] Duchesne, l. c. p. 213, 214.

illustrantur. Quae de hoc argumento prorsus nova nunc proferentur collecta ex actis tabularii ipsius basilicae, a Davide Farabulinio v. c. mihi petenti comiter sunt communicata. Vetus basilica ad annum usque 1486, quo Raphael Riarius coepit aedificare novas aedes, stetit ad viam, quae appellatur *del Pellegrino*, fronte obversa ad ortum solis. Ante frontem extructa erat singulari exemplo porticus duplex: interiorem aulam suffultam columnis binae utrinque alae cingebant. Sed aula, quam dicimus transversam et in quam alae laterum exibant, sita haud erat ante absidem, quemadmodum in ceteris basilicis, praesertim maioribus; verum post eam, ita ut esset tanquam ultima porticus postica, et totam undequaque aedem mediam extremae porticus cingerent ac complecterentur. Singularem aedis formam illustrat epigramma Damasianum, cui vicissim ea forma collata cum aedificiis bibliothecarum veterum lucem impertit. Eo enim carmine, quod *in introitu ecclesiae,* id est fronte primae porticus exterioris prostabat, tacito nomine Laurentii martyris, cui aedes interior dedicata erat, expressa mentio fit archivi et columnarum, scilicet porticuum, quae *additae* erant dextrorsum ac sinistrorsum *Damasi nomen per saecula* servaturae. Hae igitur porticus per se quodam modo constabant, neque erant pars tantum aedis Laurentio martyri dedicatae. Nunc cum Damasiano carmine conferantur quae de bibliothecarum veterum forma et dispositione nuperrime exposuit Alexander Conze v. c., referens de exploratione celeberrimi templi Minervae Poliadis et bibliothecae Pergamenae, quae ceterarum in orbe Romano typus et exemplar fuit [1]. Ut uno verbo

[1] *Die Pergamenische Bibliothek* in *Sitzungsberichte d. K. Pr. Akad. d. W. Phil. hist. Cl.* 18 Dec. 1884.

dicam, templum erat in medio, porticus ante et post templum bibliothecas continebant; libros armariis inclusos custodiebant cellae applicitae imis parietibus porticuum, quemadmodum eae, quas exhibet delineatio horreorum in vetere forma Urbis Romae [1]. His consideratis intelligitur Laurentio martyri tanquam templum consecratam esse a Damaso aulam mediam interiorem, in cuius abside legebatur titulus martyri dedicatus, et ad quam pertinebant singulae utrinque alae et porticus interior ante frontem: propylaeum vero exterius, cui inscriptum erat carmen de *archivis* et *columnis additis dextra laevaque*, cum porticibus extremis utroque latere et postico, pertinuisse ad bibliothecas et scrinia ecclesiae Romanae Damasi curis opere magnifico disposita et ordinata. Cuius aedificii partes olim distinctae, lapsu deinde temporis et archivo translato ad Lateranum, videntur in unum coaluisse.

Tam amplae aedes, unde nominis perpetuitatem sibi Damasus augurabatur, ad exemplum bibliothecarum insignium destinatae *archivis*, indicio sunt *scrinium sanctum* sedis apostolicae eo loco debuisse custodiri et ordinari. Ibi certe recondita sunt acta concilii a Damaso Romae celebrati anno 369, cui adnotatum expresse erat: *similiter et alii* CXLVI *orientales episcopi subscripserunt, quorum subscriptio in authenticum hodie in archivis Romanae ecclesiae tenetur* [2]. Cuius adnotationis auctoritatem confirmat Basilius Damasi aequalis, qui de iisdem illis episcopis scripsit: ἐν τῇ Ῥώμῃ ἔγγραφος αὐτῶν ὁμολογία τῆς ἐν Νικαίᾳ πίστεως ἀπόκειται [3]. Hieronymus, qui Damasum

[1] Iordan, Forma Urbis tab. XI, 51.

[2] Holstenii, Collect. Rom. I p. 177; Coustant, l. c. p. 500: cf. Bethmann in Pertz, *Archiv* XII p. 201.

[3] Basilii ep. 82.

« *in chartis ecclesiasticis iuvit et Orientis atque Occidentis synodicis consultationibus respondit* » [1], archivum sibi bene notum a Damaso curatum appellavit *chartarium ecclesiae Romanae;* unde cuilibet *requirenti* epistolae pontificum statim exhibebantur [2]. Haec ab eo scripta longe ab Urbe respiciunt quidem epistolam Anastasii I (a. 400-401), sed referri debent ad notitiam illius *chartarii* haustam Romae, quum *chartas ecclesiasticas* tractaret et esset Damaso ab epistolis. Quare *regesta,* quae dicimus, pontificum Romanorum, in quibus epistolae et acta quaecunque requirerentur facillime possent reperiri, ab aetate saltem Damasi videntur extitisse. Sane in synodo Romana a. 531 prolatae sunt epistolae Damasi, quarum Bonifatius II iussit *fidem in sedis apostolicae scrinio requiri* [3]; easdem epistolas multo ante respexere Bonifatius I (a. 419) et Innocentius I (a. 412) ad *scrinii monimenta et instructionem chartarum archivorum* appellantes *in causa* potestatis vicariae a sede apostolica collatae episcopo Thessalonicensi [4]. Denique non est praetereundum a Siricio successore Damasi incipere seriem genuinam *decretalium,* quas Dionysius Exiguus Romae collegit, quaeque receptae sunt in antiquiores codices canonum. Successorum vero Siricii, id est Anastasii, Innocentii, Zosimi, Caelestini, regesta absque dubio extitisse sequenti capite exponam [5]. Itaque Damasi curis erga archiva effectum esse,

[1] Epist. 130, 10.

[2] Apol. adversus Rufinum II, 20; Opp. ed. Vallarsi II p. 549.

[3] Holstenius, l. c. p. 37, et seqq.

[4] Holsten. l. c. p. 50, 51; Coustant, l. c. p. 817, 1019.

[5] In vita Siricii (Lib. pont. ed. Duchesne I p. 216) legitur eum *fecisse constitutum de omnem ecclesiam,* servandum *in omnem ecclesiae archibo;* id est in omnium ecclesiarum archivis, non in archivo ecclesiae Romanae, quemadmodum

ut epistolae pontificum diligentius ordinari et in acta referri coeptae sint, haud inanis coniectura est.

CAPUT VI.

De scrinio et bibliotheca sedis apostolicae et de regestis epistolarum pontificum saeculis quinto et sexto.

Quod Hieronymus appellavit *chartarium ecclesiae Romanae,* sollemniore vocabulo inde a saeculo saltem quinto dici consuevit *scrinium* vel *scrinia sedis apostolicae.* Hoc vocabulo usi sunt Bonifatius I, Caelestinus I, Leo Magnus aliique passim. De loco vero, quo scrinium hoc saeculo situm erat, neque mentionem neque indicium comperi: quo tempore *archiva* ab aede Damasiana ad Lateranensem translata sint, fateor me ignorare. Mature id factum opinor, quum multiplex et assidua negotiorum ecclesiae tractatio exigeret, ut *chartae ecclesiasticae* semper in promptu essent pontifici et eius administris in patriarchio Lateranensi.

Scrinii appellatio inde orta est, quod documenta sanctiora quorumcunque iurium includi solerent scriniis, id est cistis custodiae causa obseratis. Rem ob oculos perspicue ponit statua prostans Romae in scala aedium ducis Poli ad Trivium: exhibet enim magistratum, saeculi fere tertii vel quarti, ad cuius pedes sculpta est cista obserata inscriptis litteris: CORPORIS MVNIMENTA. Quae

hunc locum intellexit Mabillonius, De re diplom. I, 2, 8. Quare nulla causa est cur suspicemur archivum et regesta sedis apostolicae a Siricio esse constituta.

formula quid significet, ut statim intelligatur, supra cistam efficta sunt quattuor volumina convoluta praeferentia titulum: CONSTITVTIONES [1]. Hae nempe litterae (nondum recte declaratae) pertinent ad statuam dedicatam patrono nescio cuius *corporis* artificum. *Constitutiones* principum, quibus *corporis* iura sancita erant [2], dicuntur eius *munimenta*. Quod vocabulum iam supra in Libro pontificali, vita Iulii, ubi de *scrinio sancto* sermo est, a me restitutum et eius simile *munimina* toto medio aevo usitatissima [3], in scrinio ecclesiae Romanae sollemnia fuere et cum genuina scrinii sive cistae notione diu coniuncta. In formulis enim Libri diurni pontifex iubet *fundorum* (iuris ecclesiae Romanae) *monimina in nostro scrinio contradi scriniariis* [4]; sera denique aetate, medio saeculo XIV (a. 1341), *archa seu capsa sigillata tribus sigillis et clavibus tribus clausa*..., continens *nonnulla privilegia et munimenta ecclesiam Romanam concernentia*, Tarvisium nescio quo modo pervenerat et a Benedicto XII repetita est [5].

Epistolae pontificum et acta cuncta ad regimen et negotia ecclesiae universae pertinentia in scrinio sedis apostolicae ita *regerebantur*, ut in annales essent disposita, et eiusdem negotii gesta ac documenta uno tenore alligata reconderentur. Caietanus Cenni

[1] Spon, Misc. erud. antiq. p. 216, 3; Matz, von Duhn, *Antike Bildwerke in Rom* II p. 364, 365.

[2] Cf. regesta *constitutionum* et rescriptorum, quae collegium Paeanistarum lapidi incidenda curavit, C. I. L. VI n 3770.

[3] V. Marini, *Papiri* p. 292; Pertz, *Archiv* V p. 30 (*munimenta ecclesiae Toletanae*); Reg. Farfense ed. Balzani et Giorgi II p. 222; Bruzza, *Regesto Tiburtino* p. 32, 38, 42, 48, 58, 65.

[4] Liber diurnus form. XXXIII, ed. de Rozière p. 61.

[5] Theiner, Cod. diplom. domin. temp. II n. 122, p. 102.

in opere nondum edito, cui titulus « *Canon seu codex canonum ecclesiae Romanae* », quod reperi autographum in exigua bibliotheca ludi litterarii municipalis oppidi s. Marcelli dioecesis Pistoriensis, de archivo sedis apostolicae scripsit (f. 49): « *Duas in partes percommode illud divisum esse comperio; quarum altera spiritualem universae ecclesiae administrationem distinctis cum dioeceseon seu tractuum singulorum nominibus prae suis quorumvis pluteis, ut quaerenti praesto esset quidquid ferret occasio; altera vero documenta omnia donationum seu patrimoniorum et quaecumque ad ea pertinebant, quae infinitum esset enumerare, tam multiplex praeceptorum, privilegiorum aliarumque chartarum genus occurrit in pontificiis litteris, quibus de eorum administratione agitur* ». Sed gesta regiminis ecclesiae universae geographice distributa esse nullo indicio probabile fit: immo aperte contradicit Bonifatius II in causa Stephani episcopi Larissensis sic interloquutus: *quae lecta sunt ecclesiasticis indantur annalibus* [1]. Ea ergo documenta non scrinio *dioeceseos* Illyrici, sed *annalibus indenda* erant et alliganda [2]. Neque secus, opinor, iudicabit, qui excussis antiquioribus codicibus canonum documenta plurima et egregia saeculorum praesertim quinti et sexti e scriniis sedis apostolicae manifeste deprompta, quo ordine manipulatim inde extracta sint,

[1] Holsten. l. c. p. 28: Concil. ed. Mansi VIII p. 739: in iisdem actis Bonifatius II haec iubet: « *Et libelli oblati recitatio et prosecutio fratris et coepiscopi nostri Abundantii gestis indatur* » (Holsten. l. c. p. 19, 20).

[2] Anno 525, quum de futuro paschate insequentis anni dubitaretur, eademque quaestio antea incidisset in annum 444, statim *ex archivo* data est Dionysio Exiguo epistola Paschasini Lilybetani ad Leonem Magnum: quae si in scrinio Siciliae, potius quam in regestis annalibus, sita fuisset, tam facile reperiri haud potuisset (vide supra pag. XXXI).

inquiret [1]. In regestis quoque epistolarum Gregorii Magni, quorum longe maxima pars videbatur ad nos pervenisse, multiplices allegationes documentorum omnis generis archetypis voluminibus insertas ab editoribus inde ab aetate Hadriani I suppressas esse I. B. Pitra v. em. luculenter demonstravit, easque quatenus fieri nunc potest restituere aggressus est [2].

Epistolae pontificum in regestis annalibus ordinatae erant et distinctae nota numeri singulis appicta; quarum notarum vestigia in antiquis codicibus canonum Fridericus Maassen agnovit haesisse epistolis Innocentii I (a. 402-417) [3]. Igitur iam tum regesta epistolarum pontificum certo ordine confici coepta erant et in *tomos* annales ita referri, ut quum requirerentur possent facillime reperiri. Inde lucem accipiunt tritissima verba Hieronymi ad Rufinum initio huius capitis commemorata, quae respiciunt epistolam Anastasii I (a. 400-401): « *Si a me fictam epistolam suspicaris, cur eam in Romanae ecclesiae chartario non requiris?* » (Apol. adv. Rufinum II, 20). Haec interrogatio collata cum vestigiis atque indiciis, quae nunc persequimur, regestorum ineuntis saeculi quinti significat ipso anno eius saeculi primo et pontificatu Anastasii ea regesta iam extitisse. Anastasio et Innocentio successit Zosimus (a. 417–418), cuius et Caelestini quoque I (a. 422–32) regesto-

[1] V. Maassen, Bibl. iuris canonici (in *Sitzungsberichte der phil. hist. Cl. d. K. Acad. d. W.*, Wien LIII p. 373 et seqq., LIV p. 157 et seqq.; LVI p. 157 et seqq.); eiusdem, *Ueber eine Sammlung Gregor's I von Schreiben und Verordnungen der Kaiser und Päpste* in actis cit. acad. Vindobonensis LXXV p. 227 et seqq.; eiusdem, *Geschichte der Quellen und der Literatur des canon. Rechts im Abendlande*, Gratz 1871.

[2] Pitra, Anal. novissima I p. 51-63.

[3] In actis Vindob. citatis LXXV p. 240, 241.

rum indicia certissima sagaci doctrina nuperrime detexit et exposuit H. Bresslau [1]. Nempe epistolae, quae pluribus eodem exemplo scribebantur, in regesta tum Augustorum tum pontificum ita referebantur, ut earum textus semel perscriberetur, praefigerentur vero coniunctim nomina eorum, quorum singulis paria exempla missa essent; id quod notari consuevit formula *a pari*. Quae formula, indicium manifestum apographi sumpti e regestis, legitur in duabus epistolis Zosimi [2]; in quibus deest subscriptio in regestis semper omissa. Caelestini vero epistola de haeresi Nestorii, quam latine e regestis descriptam habemus tanquam directam pluribus *per Orientem episcopis a pari*, extat in actis concilii Ephesini in Graecum versa ex authentico exemplo, quod directum erat Ioanni episcopo Antiochiae, neque subscriptio in Graeco omissa est [3]. In Leonis quoque Magni epistolis formula *a pari* semel occurrit [4]. Quare regesta pontificia duobus saltem saeculis antiquiora sunt Gregorio Magno, a quo ea primum ordinata esse plerique censuerunt [5], ante quam prodiisset codex canonum Britannicus refertus epistolis Gelasii I et Pelagii I e regestis eorum manifeste depromptis [6]. Gelasii *regestum* citavit quoque Deusdedit, Coll. can. II, 40. Nunc a pontificatu Gelasii et ab exeunte saeculo quinto (a. 492–96) adscendimus

[1] *Zeitschrift des Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte - Röm. Abtheil.* VI (1885) p. 242-260.

[2] Coustant, l. c. p. 955, 959.

[3] Concil. ed. Mansi IV p. 1047.

[4] S. Leonis opp. ed. Ballerin. I p. 1311; Concil. l. c. VI p. 315.

[5] Vide P. Ewald in *Neues Archiv* III p. 437.

[6] L. c. V p. 505 et seqq.; vide praesertim p. 526, 563: epistolas Gelasii et Pelagii I e codice Britannico nuper edidit Lövenfeld, Epist. Rom. pont. ineditae, Lipsiae 1885.

ad Zosimum, Innocentium, immo et ad Anastasium, id est ad eiusdem saeculi initia. Neque ulla ratio suadet, ut consistamus in brevissimo pontificatu Anastasii et ipso anno 400; immo multa nos invitant, ut ulterius adscendamus ad Siricium et Damasum, secundum ea quae supra exposui. Igitur constat in more positum iam fuisse initio saeculi quinti, ut epistolae pontificum in *chartario* sive scrinio ecclesiae Romanae a notariis scribis ordinate regererentur; quemadmodum rescripta Augustorum in commentariis et tabulario Caesaris; acta senatus in commentariis et *gestis* eius [1]; acta urbanae praefecturae in scriniis *Tellurensis secretarii* [2].

Hoc loco praetereunda silentio non sunt monumenta historica vere insignia pertinentia ad pontificatum Leonis Magni et concilium Chalcedonense; ad gesta anno 530 de schismate Dioscori adversus Bonifatium II; ad controversiam *de uno ex Trinitate passo* definitam a Ioanne II a. 534, servata in codice codicum Novariensi, quorum notitiam debemus Amellio v. c. [3]. Ea sagax editor

[1] V. Pick, De senatusconsultis Romanorum, Berolini 1884. In epistola consulum anni ab Urbe condita 681 nuper reperta Athenis graece et latine citatur: *rerum* (a senatu) *consultarum tabula prima, cera quarta decima* (Ἐφήμ. ἀρχ. 1886 p. 100; Mommsen in Hermes XX p. 273). Morcellus ceras primam, secundam et deinceps censuit fuisse, non paginas, sed eiusdem paginae vel tabulae eas, quas quidam mendose dicunt *columnas* (De stilo iscr. ed. Rom. p. 467; *Diss. dello scrivere degli antichi Romani* p. 61). Cuius significationis quum certa veterum scriptorum auctoritas desideraretur (v. De Vit. Lex. tot. Latin. v. *cera*), ecce eam in monumento antiquissimo. Saeculo vero post Christum quinto non tabulae ceratae, sed chartae plerunque adhibebantur.

[2] V. Lanciani in *Bull. arch. com.* 1882 p. 61, 162: de similitudine scrinii pontificii cum scrinio Augustorum cf. Pitra, l. c. p. 68.

[3] Amelli, *S. Leone Magno e l'Oriente* in *Diss. lette nell'accad. di religione cattolica* a. 1882-85; eiusdem, *Documenti inediti relativi al pontificato di Felice IV e di Bonifacio II* in *Scuola catt. di Milano* XXI (1883) *quad.* 122; Duchesne

agnovit descripta esse ex actis authenticis et ipsis chirographis reconditis in scrinio sedis apostolicae ante annum 535, quo alterum e chirographis in codice Novariensi servatis iussu Agapeti pontificis scrinio exemptum et coram omnibus *incendio consumptum est.* Eius codicis canonum auctor Amellio videtur Dionysius Exiguus, qui in bibliotheca et scrinio ecclesiae Romanae diu versatus primus inde protulit epistolas *decretales* pontificum; multa graece scripta latinitate donavit, alia vice versa e Latino in Graecum transtulit. His Dionysii curis videri posset adtribuendum id quod Anastasius bibliothecarius notat, nonnullas epistolas pontificum latine editas servatas esse graece, et deinde e Graeco in Latinum restitutas [1], nisi intellectum a Maasseno esset hanc animadversionem, quod spectat ad tempora antiquiora saeculo septimo, circumscribendam esse ad unam tantum epistolam Felicis III contra Petrum Fullonem, eamque supposititiam [2].

Cennius pro certo sumit archivum sedis apostolicae bifariam divisum esse; ita ut in eius altera parte reconderentur acta donationum, inferrenturque rationes accepti et expensi, et quidquid ad administrationem patrimoniorum atque redituum ecclesiae pertineret. Quae mera quidem coniectura est, valde tamen probabilis.

in *Mélanges* etc. *de l'école Fr. de Rome* 1883 p. 245 et seqq.; Ewald in *Neues Archiv* X p. 412 et seqq.: Mommsen eodem loco p. 581 et seqq. et tomo XI p. 363 et seqq.

[1] *Notandum, quod nonnulla, quae latine fuerunt edita, latinitas funditus mole oblivionis obruta deplorasset, nisi ex Graecorum post fonte librorum haec hausta sitibundo pectore resumpsisset, sicut epistolam beati papae Felicis in Petrum sententiam proferentem Antiochenum damnationis,* Anastasii bibl. Collectaneorum praef. ed. Sirmondi (Opp. ed. Ven. I p. 294).

[2] V. Maassen in actis minoribus acad. Vindob. LXXXV p. 243, 244.

Gelasius enim ordinavit polyptychum rationum ecclesiae Romanae, postea a Gregorio Magno renovatum, cuius supra memini capite secundo [1]. Patrimonia vero, alia administrabantur nomine sedis apostolicae a singulis rectoribus; qui post praestitam cautionem accipiebant *a scrinio breve patrimonii,* descriptionem nempe praediorum, quorum eis erat commissa administratio [2]. Alia singulis basilicis et titulis (aedibus sacris urbanis) erant adtributa, et ab eorum praepositis, presbyteris, actoribus administranda; quae si a iure ecclesiae Romanae transferenda essent ad ius peculiare alicuius basilicae vel tituli, *delebantur de brevibus* scrinii sedis apostolicae, ut unius alteriusve basilicae sive tituli *rationibus addicerentur* [3]. Sane chirographum Agapeti papae, qui causa legationis ad imperatorem a regiis arcariis pecuniam *facto pittacio solemniter acceperat* et vasa sacra basilicae Petri apostoli pignori obligarat, Theodahatus rex (a. 536) reddi iussit non scriniariis sedis apostolicae, sed *actoribus sancti Petri Apostoli* [4]. Quae quum ita administrata esse constet, *polyptychum* (generale) ecclesiae Romanae, *brevia* singulorum patrimoniorum, cautiones rectorum, rationes ab iis

[1] De polyptychis, id est libris censualibus ecclesiarum, v. Mabillon, De re diplom. I, 2, 9.

[2] Deusdedit, Coll. canonum III, 111 ed. Martinucci p. 291; cf. Zaccaria, Diss. de rebus ad hist. eccl. pertinentibus I p. 68 et seqq.; *Bull. di arch. crist.* 1870 p. 103.

[3] V. Gregorii Magni donationem basilicae Pauli apostoli in libris regestorum eius XIV, 14 (Opp. ed. Maurin. IV p. 330) et in lapide etiam nunc integerrimo (Margarini, Inscr. basil. s. Pauli n. 245; Mai, Script. vet. V p. 212, 213; Pitra, Analecta novissima I p. 466-468); et donationem Sergii I titulo s. Susannae, cuius dissita fragmenta composui in *Bull. crist.* l. c. p. 92 et seqq.

[4] Cassiodorii, Var. XII, 20.

redditas oportet constituisse tanquam peculiare tabularium in proprio fortasse conclavi situm intra archivum sedis apostolicae; certe distinctum ab *annalibus,* in quae *regerebantur* epistolae et *alligabantur* gesta negotiorum ecclesiae universae; itemque distinctum a tabulariis rationum basilicae Vaticanae aliarumque aedium sacrarum. Huic parti archivi et eius notariis sive scriniariis aliquid commune fuit cum vestiario et eius ministris; quippe quibus ex sagaci coniectura Ludovici Duchesne debeantur praeclara et sincerissima documenta donationum, census praediorum et redituum, descriptiones supellectilis sacrae et pretiosae inserta Libro pontificali [1]. Antiquior e vestarariis a Galletto recensitis fuit *notarius regionarius et prior vestiarii* [2]. Locationes vero praediorum, chirographa pensionum solutarum aliaque eiusdem generis in regesta annalia relata esse colligitur ex excerptis, quae inde facta sunt a Deusdedit saeculo XI (Coll. can. III, 101, 149).

Praeterea Cennius opinatur scrinio coniunctam vel adnexam fuisse bibliothecam, quam ad exemplum celeberrimi decreti *de libris recipiendis et non recipiendis* vulgo Gelasio adtributi [3] coniicit fuisse divisam in septem classes, videlicet: I *Sacra Biblia;* II *Concilia;* III *Sanctorum patrum opera;* IV *Decretales epistolae;* V *Acta martyrum et chronica et codices alii caute legendi;* VI *Libri apocryphi;* VII *Scripta haereticorum.* In scrinio sedis apostolicae vere extite-

[1] Duchesne, Lib. pont. I p. CXLIV, CLIV.

[2] Galletti, *Del vestarario* p. 25.

[3] V. Thiel, Epist. Rom. pont. a s. Hilaro ad Pelagium II p. 44 et seqq. 454 et seqq. Cf. Fontanini, De antiq. Hortae II cap. 3. Praeclarum codicem saeculi septimi exeuntis, in quo hoc decretum Gelasio adtribuitur, descripsit Leopoldus Delisle in *Revue arch.* Mai 1881 p. 259.

runt libri numero plurimi, delectu et raritate eximii, argumentis varii; praesertim opera patrum, scripta quoque haereticorum de theologia et doctrina Christiana. Eorum propemodo indicem exhibent acta concilii Romani a. 649, quem capite octavo proferemus; neque index multo antiquior *librorum recipiendorum et non recipiendorum* Gelasio adscriptus a recensione codicum eius scrinii totus alienus dicendus est. Praeterea nexum bibliothecae librorum de re theologica cum archivo confirmat auctor vitae Gelasii in Libro pontificali scribens: *fecit duos libros adversus Nestorium et Eutychem, qui hodie in bibliothecae ecclesiae archivo reconditi tenentur* [1]. Sed ne Cennio assentiamur *archivum bibliothecae*, id est eam archivi partem, quae peculiari nomine et usu bibliotheca dicebatur, distributum fuisse in septem classes Gelasianas, ea quae censita est quarta et complectitur *Decretales epistolas*, magnopere obstat. *Decretales* enim ab epistolis relatis in regesta pontificia distingui et secerni minime debent [2]; quae regesta cum allegatis actis documentisque omnis generis annaliter redacta praecipuum scrinii apostolici fundamentum et longe maxima eius pars erant, non altera tantum e classibus bibliothecae. Igitur, tametsi certum est *archivum* cum *bibliotheca* sedis apostolicae hoc tempore coaluisse, qua ratione alterum cum altera coniunctum sit, ignoramus. Quae vero fuerit codicum distributio, armariorum dispositio, coniectura sumpta ex ordine et apparatu, quo veteres eiusdem aetatis bibliotecae Christianae, praesertim Urbis Romae, instructae erant, assequemur.

[1] Lib. pont. ed. Duchesne I p. 255.

[2] Id dico de scrinio, non de codicibus canonum; in quibus nonnunquam *decretales* a *regestis* distinguuntur (v. Deusdedit II, 40).

CAPUT VII.

De bibliothecis sacris Urbis Romae earumque apparatu et indicibus saeculis praesertim quinto et sexto.

Quicunque scripserunt de bibliotheca sedis apostolicae usi sunt textu vulgo recepto Libri pontificalis de duabus bibliothecis ab Hilaro pontifice factis *in baptisterio Lateranensi.* Sed eius libri editione critica nunc docemur bibliothecas Hilari transferendas esse a Laterano ad monasterium et *praetorium* cohaerentia basilicae suburbanae s. Laurentii via Tiburtina [1]. Quare nihil commune fuit his bibliothecis peculiaribus cum maiore bibliotheca coniuncta scrinio sedis apostolicae in Laterano.

Altera bibliotheca instituta Romae est saeculo sexto, cura Agapeti pontificis, suasore Cassiodorio praefecto praetorii, quae prorsus distincta et longe dissita erat ab archivo et bibliotheca Lateranensi. Cassiodorius, ante quam abdicatis dignitatibus sese in monasterium Vivariense reciperet, voluit *cum beatissimo Agapito papa Urbis Romae . . . collatis expensis in urbe Romana professos doctores scholae Christianae* instituere, qui sacros libros *per expositiones patrum* publice interpretarentur [2]. Bellici tumultus et propera pontificis mors impedimento fuere, ne Cassiodorii desiderium impleretur [3]. Sed Agapetum coepisse exequi propositum, condita bibliotheca et dispositis *ordine longo codicibus sanctorum divinae legis*

[1] Lib. pont. in Hilaro ed. Duchesne I p. 245, 247.

[2] Cassiodorii, De instit. divin. litt. praef. Opp. ed. Garet II p. 537.

[3] Cassiod. l. c.

mystica dicta docentium, testatur sequens epigramma, visum et descriptum ab auctore syllogae epigraphicae Einsidlensis « *in bibliotheca s. Gregorii, quae est in monasterio Clitauri* (clivi Scauri), *ubi ipse* (libros) *dialogorum scripsit* » [1]:

SANCTORVM VENERANDA COHORS SEDET ORDINE *longo* [2]
DIVINAE LEGIS MYSTICA DICTA DOCENS
HOS INTER RESIDENS AGAPETVS IVRE SACERDOS
CODICIBVS PVLCHRVM CONDIDIT ARTE LOCVM
GRATIA PAR CVNCTIS SANCTVS LABOR OMNIBVS VNVS
DISSONA VERBA QVIDEM SED TAMEN VNA FIDES

Neque Muratorius [3] neque Blasius [4] neque alii intellexerunt quis fuerit hic *Agapetus iure sacerdos;* Ferdinandus vero Piper collatis verbis Cassiodorii et similium carminum formularumque exemplis demonstravit, bibliothecam hoc epigrammate ornatam conditam esse ab Agapeto pontifice Romano a. 535-536 [5], eodem loco, quo postea a Gregorio Magno coenobium constitutum est s. Andreae ad clivum Scauri. Quomodo Agapeti et Gregorii Magni bibliothecae coaluerint, vel Gregorii nomen in locum nominis Agapeti substitutum sit, declarabo. Agapetus fuit filius Gordiani et clericus tituli

[1] Urlichs, Cod. Topogr. urbis Romae p. 65.

[2] Finem versus, qui in codice deficit, supplevit Marinius ap. Mai, Script. vet. V p. 181, 2.

[3] Thes. inscr. p. 1822, 6.

[4] In Odericii Diss. p. 301.

[5] *Zur Geschichte der Kirchenväter aus epigraphischen Quellen in Zeitschrift für Kircheng.* Gotha 1876 p. 256-59.

Ioannis et Pauli ad clivum Scauri [1]; Gregorius filius alterius Gordiani [2] in domo paterna, clivo Scauri, coenobium instituit. Ambo eodem genere nati eandem domum incoluerunt: Agapetus in paternis aedibus, media Urbe, sacrarum litterarum studiosis bibliothecam paravit; hac Gregorius usus est, ea demum est monasterio inclusa.

Sanctorum veneranda cohors sedens ordine longo, quos inter et Agapetus conditor bibliothecae *residebat,* interpretanda certe est de imaginibus patrum, quorum *codices, pulchro loco arte condito*, eodemque atque pictae imagines ordine in armariis erant dispositi. Sic Isidorus Hispalensis bibliothecam ordinavit distributam in classes: quarum singulis adtributa erant armaria ornata imaginibus auctorum et epigrammatibus uniuscuiusque classis argumentum designantibus. Exempli gratia referam disticha de codicibus *iuris, historiarum, medicinae:* nomina eorum, quorum imagines pictae erant supra singula armaria, servat codex Ambrosianus editus a Muratorio [3].

THEODOSIVS
PAVLVS
GAIVS

CONDITVR HIC IVRIS SERIES AMPLISSIMA LEGVM
VERIDICO LATIVM QVAE REGIT ORE FORVM

---

[1] Lib. pont. in Agapeto ed. cit. I p. 287.

[2] V. Inscr. Christ. I p. 371-373.

[3] Muratori, Anecdota ex codicibus Ambrosianis II p. 208 et seqq.; Florez, Hisp. sacra IX p. 376, 381; Arevalus, S. Isidori Opp. II p. 2 et seqq., V p. 316 et seq., VII p. 180 et seqq.; Zirardini, Novellae leges p. 4 et seqq., 119, 120. Cf. monosticha inserta indici antiquo bibliothecae Cluniacensis (Delisle, *Inventaire des mss. de la bibl. nat. Fonds Cluni,* Paris 1884 p. 337-73).

EVSEBIVS
OROSIVS

HISTORIAS RERVM ET TRANSACTI TEMPORA SAECLI
CONDITA MEMBRANIS HAEC SIMVL ARCA GERIT

COSMAS
DAMIANVS
HIPPOCRATES
GALLIENVS

QVOS CLAROS ORBE CELEBRAT MEDICINA MAGISTROS
HOS PRAESENS PICTOS SIGNAT IMAGO VIROS

Totam horum epigrammatum syllogen vetus index bibliothecae Laureshamensis designat hoc titulo: *Versus qui scripti sunt in armaria sua ab ipso* (Isidoro) *compositi* [1]. Quare haud dubitandum cum Arevalo est, utrum haec carmina destinata essent imaginibus pingendis in paginis codicum, an in armariis sive supra armaria [2]. Imaginibus auctorum, iisque in classes apte dispositis, bibliothecae veteres ornari consuevere [3]; quem morem Christianos quoque Romae

[1] Cod. Vat. Pal. 1877; Mai, Spicil. Rom. V p. 187 (qui perperam edidit *in armario suo*): cf. Piper, l. c. p. 262.

[2] Arevalus, Isidoriana c. 81, l. c. II p. 2 et seqq. Cf. Ennodii carm. II, 31 *de epigrammatis per armaria domni Fausti factis* (Sirmondi, Opp. ed. Ven. I p. 1115).

[3] V. Plin. Hist. nat. XXXV, 2; Tacit. Ann. II, 37, 83; Seneca, De tranquill. animi c. 9; Sueton. in Tiberio c. 70; Lips. de bibl. c. X. Rodulfus Lanciani in *Bull. arch. com.* 1884 p. 49 refert de ruinis aulae veteris bibliothecae nuper effossis et de vestigiis armariorum eius impressis parieti: eodem loco vestigia quoque agnita sunt imaginum clipeatarum e gypso, quarum alteri appictum erat minio nomen; *ap*OLONIVS. THYANEVS. De bibliothecis veterum, praesertim urbanis, praeter Conzium, quem supra laudavi (p. XLII), consulendi sunt Hirschfeld, *Röm. Verwaltungsgeschichte* p. 186-192; Marquardt, *Das Privat-*

esse imitatos declaratur epigrammate bibliothecae Agapeti in clivo Scauri. Rusticus (fortasse episcopus Narbonensis) scribens ad Eucherium episcopum Lugdunensem meminit epigrammatis, quod legerat puerilibus annis (exeunte saeculo quarto) *in bibliotheca*, non ea quidem sacra, sed *studiosi saecularium litterarum . . . .; quum aedis ordinator ac dominus inter expressas lapillis aut ceris discoloribus formatasque effigies vel oratorum vel etiam poetarum, specialia singulorum autotypis epigrammata subdidisset* [1]. Quae exacte concordant cum carminibus supra relatis Isidori Hispalensis et imaginibus ab eo fieri iussis.

Asinius Pollio *primum Romae bibliothecas publicavit Graecam simul atque Latinam, additis auctorum imaginibus in atrio* [2]: auctorum statuas et hermas in bibliothecarum sive atrio sive cellis dedicatas esse et indices operum statuis inscriptos veterum testimonio et repertis monumentis constat [3]. Quare paene certum videtur in aliqua huius modi cella bibliothecae Christianae sive publicae sive privatae positam primum fuisse celeberrimam statuam Hippolyti do-

leben d. Römer I p. 113; Lanciani, in *Bull. arch. com.* 1883 p. 192-195; Castellani, *Delle biblioteche dell'antichità dai tempi più remoti alla fine dell' impero romano*, Bologna 1884.

[1] Sirmondus ad Sidon. epist. II, 11 (Opp. ed. Venet. I p. 507).

[2] Isidorus, Etym. VI, 5: cf. quae exposui capite V de bibliotheca Pergamena, ad cuius exemplar pleraeque Romae et in orbe Romano conformatae sunt, et de eius porticibus sive atrio.

[3] V. Visconti, *Icon. greca* I p. 198; Winckelmann, *Monum. ined.* p. 225; Marini, *Iscr. Albane* p. 171; Franz, C. I. Gr. 6047; Comparetti et de Petra, *La villa dei Pisoni e la sua biblioteca*, Torino 1883. In elogio mutilo reperto Vulsiniis legitur:..... IS BYBLIOTHECAM A SOLO — ..... *ea* MQVE LIBRIS ET STATVIS — .... *t* ESTAMENTO DEDIT (Stevenson iun. in *Ann. dell' Ist. arch.* 1882 p. 158).

ctoris et martyris, insignitam litteris Graecis exhibentibus tabulas chronographicas et titulos operum eius [1]. Quas inscriptiones Assemani censuerunt afferendas esse in praefatione ad catalogos codicum bibliothecae Vaticanae, tanquam specimen vetustissimum indicis librorum doctrinae sacrae ad Romanam ecclesiam aliquo modo pertinentium.

In bibliothecis hoc ornatu instructis atque ordinatis ipsa distributio in classes, imagines auctorum et appicta epigrammata indicum loco erant. Neque fieri potuit quin bibliothecae copiosiores ecclesiarum, sin minus imaginum, apto saltem ordine codicum spectabiles essent et studiosorum usui accomodatae. Epigrammati Ennodii de bibliotheca sacra, quae ab eo dicitur « *Lux pudoris, esca mentis, fax, medela, claritas* », praefixum est lemma: *super codices in ordine positos* [2]. Possidius in vita Augustini capite ultimo scripsit: « *ecclesiae bibliothecam omnesque codices diligenter custodiendos semper iubebat* »; deinde meminit monasteriorum, quae « *ecclesiae dimisit una cum bibliothecis libros et tractatus vel suos vel aliorum scriptos habentibus* [3]. » Unde intelligitur quanto in pretio ab Augustino et a scriptore vitae eius haberentur *bibliothecae ecclesiae et monasteriorum* et codices in iis custodiendi, certe non tumultuaria verum apta serie et ordinata. Quo studio bibliothecae recte disponendae

[1] V. Torquati Armellini, De prisca refutatione haereseon Origenis nomine recens vulgata p. 46, 47. Statua reperta quidem est in coemeterio Hippolyti via Tiburtina (v. *Bull. crist.* 1881 p. 29; 1882 p. 42, 43): sed eam Hippolyto etiam tum vivo positam esse mea opinio fert (v. Inscr. Christ. I p. LXXX); neque veri simile est primam huius statuae dedicationem factam esse in specu et sepulcreto subterraneo.

[2] Carm. II, 123 (Sirmondi, Opp. ed. cit. I p. 1140).

[3] Acta ss. Aug. VI p. 440 n. 70.

conditores et praesides monasteriorum prae ceteris excelluere. Cassiodorius, condito monasterio Vivariensi, inceptum suasu eius ab Agapeto Romae inchoatum persequutus est; neque quidquam antiquius habuit, quam bibliothecam instruere [1]. Cuius administris leges dedit, ut exemplaria accurate perscriberent et emendarent; similis argumenti libri in unum cogerent; integumenta codicum *docti artifices ita conficerent, ut litterarum sacrarum pulchritudinem facies desuper decora vestiret*: idcirco *multiplices species facturarum in uno codice depictas expressit...; paravit etiam nocturnis vigiliis mechanicas lucernas...., quae humano ministerio cessante prolixe custodirent uberrimi luminis claritatem;* et horologia tum solare tum *aquatile, quod die noctuque horarum iugiter indicaret quantitatem* [2]. Bibliothecam his legibus institutam, hac arte instructam Cassiodorius toto

[1] De instit. divin. litt. c. 29, 30. De bibliothecis sacris, praesertim coenobiorum, saeculis sexto et sequentibus, vide Mabillon, De studiis monast. passim; Tosti, Proleg. ad Bibl. Casin. I p. II et seqq.; Cahier et Tailhan, *Nouveaux mélanges d'archéol.* toto fere volumine IV; Giuliari, *Bibl. capit. di Verona* (in *Archivio Veneto* XIX p. 14 et seqq.); Galante, *Mem. dell'antico cenobio Lucullano* etc. Napoli 1869 p. 35. In bibliotheca coenobii Lucullani, curante Eugippio Cassiodorii amico, conficiebantur a servis antiquariis libri mittendi non tantum ad vicinas Campaniae civitates, sed et in Africam (vide s. Fulgentii ep. 5 ad Eugippium). Codex thesauri Eugippiani excerptorum e libris s. Augustini conscriptus ante medium fere saeculum sextum illatus est a. 582 *in archibum ecclesiae* Neapolitanae (Mabillon, Anal. ed. 2 p. 60; Troya, *Codice diplom. Longobardo* I p. 31-33; Taglialatela, *La stauroteca di s. Leonzio,* Napoli 1877 p. 27). A bibliothecis Eugippii et Cassiodorii Lucullana ac Vivariensi magnum codicum numerum saeculo sexto suppeditatum esse coenobiis, ecclesiis et quibuscunque petentibus tota praesertim Italia inferiore sagaciter intellexit A. Reifferscheid, De Lat. codicum subscriptionibus p. 8. (in Indice scholarum univ. Uratislaviae 1882).

[2] De instit. divin. litter. c. 30.

fere libro « De institutione divinarum litterarum » praeclare illustravit. Cui subiunxit *septem titulos saecularium lectionum* « De artibus ac disciplinis liberalium litterarum ». Ex his Cassiodorii libris elicitur index bibliothecae ab eo conditae in monasterio Vivariensi.

Recensiones vero librorum, quas *catalogos* dicimus, in veterum bibliothecis extitisse necesse est; quanquam expressa earum testimonia vel desiderantur, vel a singulorum voluminum indicibus, quos Cicero dicit σιλλύβους a Graecis esse appellatos, discerni difficile possunt [1]. Σιλλύβοι fiebant ex membranula, quae voluminibus agglutinabatur [2]. Bibliothecae Christianae antiquissima recensio (πίναξ) ea est, quam Eusebius inseruit libro tertio de vita Pamphili; cuius operis iacturam summopere dolemus [3]. « Catalogos bibliothecarum antiquos », qui supersunt, colligere aggressus est Gustavus Becker volumine nuper edito [4]. Incipit a Fontanellensi a. 742-747, cui aetate par subiungi debuit index librorum lapidi incisus in basilica urbana s. Clementis a Beckero praetermissus [5]. Longe antiquiora sunt excerpta ex actis concilii Romani a. 649, quae

[1] Ad Attic. IV, 46: « Offendes designationem Tyrannionis mirificam librorum meorum »: quo vocabulo *designationem* Cicero indicare videtur non recensionem, sed ordinem et dispositionem librorum. Seneca, De tranquillitate animi c. 9 *voluminum frontes*, *titulos* et *bibliothecarum indices* memorat: hoc fortasse loco indices bibliothecarum a titulis (σιλλύβοις) voluminum sunt distinguendi.

[2] Cic. ad Attic. l. c.

[3] Euseb. Hist. eccl. VI, 32; Hieron. Apol. adv. Rufinum II, 23.

[4] Catalogi bibliothecarum antiqui, Bonnae 1885. Continet primo « catalogos saeculo XIII vetustiores », deinde « catalogum catalogorum posterioris aetatis » usque ad a. 1499.

[5] Marini ap. Mai, Script. vet. V p. 424, 2: alii indices librorum inserti titulis oblationum lapidi incisis addendi sunt catalogis collectis a Beckero (v. Bianchini, Praef. ad Anastas. n. 49; Mai, l. c. p. 118, 119).

pro specimine catalogi librorum bibliothecae sedis apostolicae quodam modo debent haberi [1]. Alia quoque multa in Beckeriano corpore desiderari parum mirabitur, qui reputabit quam varii et quot locis dissiti libri manu scripti et typis impressi huius indaginis gratia sint excutiendi [2].

E centum triginta sex catalogis antiquioribus saeculo XIII a Beckero collectis ne unus quidem pertinet ad bibliothecas Urbis et ecclesiae Romanae. Sane nullus index, qui proprie dici possit catalogus bibliothecae et scrinii pontificii, confectus ante finem saeculi XIII ad nos pervenit. Attamen ex actis concilii Romani a. 649, quae modo citavi, elicitur pars valde notabilis indicis librorum bibliothecae sedis apostolicae saeculo septimo. Qua de re dicam capite sequenti.

[1] Beckerus similia excerpta ex epistolis aliisque scriptis, quae indicum vice fungi possunt, inter antiquos catalogos librorum recepit.

[2] Notatione dignum censeo catalogos duos, qui in corpore Beckeriano desiderantur, alterum bibliothecae ecclesiae Podiensis (du Puy) editum a Leopoldo Delisle (*Recherches sur l'ancienne bibliothèque de la cathédrale du Puy*), alterum bibliothecae monasterii *d'Anchin* (Dechaisnes in *Catalogue général des mss. des bibl. des départements* VI p. 765) redigi coeptos esse secundum quamdam seriem numerorum. Catalogus vero Cluniacensis, quem supra citavi, item a Beckero praetermissus, dividitur in capita; quibus praefixi sunt versiculi ipsis, opinor, armariis inscripti.

CAPUT VIII.

De scrinio et bibliotheca sedis apostolicae saeculo septimo.

Exeunte saeculo VI et ineunte VII scrinium sedis apostolicae nobis offert monumentum insigne, regesta epistolarum Gregorii Magni ab anno 590 ad 604. De harum epistolarum codicibus recensendis et critice expendendis, ut archetypi *libri charticii regestorum* tanti pontificis, quatenus fieri potest, restituantur [1], P. Ewald praeclare meritus est; mihique satis superque erit ad incepta eius, quae propediem perficienda speramus, lectorem amandare [2]. Si quid videri praeterea poterat addendum aut admonendum, id nuper praestitum abunde est a praeside eminentissimo bibliothecae sedis apostolicae [3]. Epistolae autem Gregorii M. non omnes in regesta authentica sunt relatae [4]. Ex his epistolis multa de scriniis ecclesiae Romanae possent excerpi; quae quum cuilibet praesto sint. omitto. Neque tamen silentio praetereundum, Gregorium semel et iterum inquisisse de fide actorum concilii Ephesini, collatis codicibus Romanis et Constantinopolitanis; et agnovisse ea « *quae ab an-*

[1] Ioannes Diaconus, cuius verba nemo non novit, in Praef. Vitae s. Gregorii M. citat *tot charticios libros epistolarum eiusdem patris, quot annos;* eosque (IV, 71) ab aetate Gregorii ad saeculum IX, quo scribebat, servatos testatur.

[2] P. Ewald, *Studien zur Ausgabe des Register Gregors I* in *Neues Archiv* III p. 431-625; cf. eiusdem Regesta Gregorii M. in Iaffè Reg. ed. secundae p. 143 et seqq.

[3] Pitra, l. c. p. 51-63.

[4] V. Ewald in *Neues Archiv* l. c. p. 438.

tiquitate servata in scriniis (sedis apostolicae) *habebantur* » esse sinceriora [1]. « *Romani autem codices* (eadem de re scripsit Gregorius ad Narsetem comitem degentem Costantinopoli) *multo veriores sunt Graecis, quia nos, vestra sicut non acumina, ita nec imposturas habemus* » [2]. De polyptycho Gregoriano dixi capite secundo.

Gregorius, praeter polyptychum et regesta epistolarum, homilias habitas ad populum voluit *retineri in scrinio sanctae ecclesiae* (Romanae); quas eo loco non reconditas dicit, sed *editas, ut* (omnes) *hic inveniant unde in his, quae emendata sunt, certiores fiant* [3]. Itaque scrinium et ei iuncta bibliotheca aetate Gregorii, quemadmodum ante duo saecula aetate Hieronymi, publico patebant. Libri *Moralium*, quos Taio episcopus Caesaraugustanus iussu regis Chindaswinthi (a. 642-49) quaesivit *in archivo sedis apostolicae, prae multitudine aliorum librorum non potuerunt reperiri.* Reperti autem sunt in basilica Petri apostoli *in scrinio, cuius altior locus continebat beatum Augustinum* [4]. Inde Maurini editores operum Gregorii Magni (l. c.) falso collegerunt *scrinium sedis apostolicae* saeculo septimo situm fuisse in basilica Vaticana. Sua nempe singulis basilicis et ecclesiis fuerunt scrinia librorum, quemadmodum supra expositum est: ipseque Gregorius acta martyrum petita ab Eulogio Alexandrino quaesivit tum *in archivo ecclesiae*, tum *in Romanae Urbis bibliothecis* [5].

[1] Epist. IX, 49 ed. Maurin. (al. 48).

[2] Epist. VI, 14 ed. Maurin. (al. V, 14).

[3] S. Gregorii praef. ad lib. XL homil. Opp. ed. Maurin. Paris, 1705 I p. 1434.

[4] L. c. I p. XXI: Florez, *España sagrada* XXXI p. 168.

[5] Epist. VIII, 29 ed. cit. (al. VII, 29).

Scrinium vero et *bibliotheca sedis apostolicae*, quibus praeerat primicerius notariorum, saeculo septimo in Lateranensi certe patriarchio erant: in formulis enim eo saeculo usitatis insertisque Libro diurno *archivum sanctae Romanae Ecclesiae et sacrum Lateranense scrinium* aperte sunt unum et idem [1]. In concilio Romano, quod adversus haeresim Monothelitarum actum est in basilica Constantiniana (in Laterano) a. 649, omnis generis chartae et codices quamplurimi patribus petentibus sumpti e scrinio et bibliotheca statim, tanquam e loco proximo, exhibebantur.

Theophylactus primicerius notariorum iussu Martini I excerpsit de codicibus curae eius commissis *deflorata sanctorum patrum testimonia;* deinde *testimonia de codicibus haereticorum* [2]. His excerptis attente perlectis, et excussis totis concilii actis intelligitur *suggestiones supplicum, - relationes* - (epistolas) *synodicas - scripta et capitula novitatis accusata - chartulas - ecthesin Heraclii imperatoris - monumenta et epistolas ad eam ecthesin pertinentia - acta sanctorum conciliorum Nicaeni, Constantinopolitani, Ephesini, Chalcedonensis et quinti* prolata esse *de apostolico scrinio, de venerabili scrinio, de scrinio sanctae ecclesiae.* Quum vero in *capitulis* Cyri Alexandriae episcopi mentio facta esset *cuiusdam dictionis beati Dionysii Atheniensis episcopi* ex epistola eius ad Gaium, alter e patribus dixit: *necesse est, ut codex praedicti doctoris affe-*

[1] Liber diurnus n. LXXXII ed. de Rozière p. 173.

[2] Concil. ed. Mansi X p. 890 et seqq.; ed. Coleti VII p. 278 et seqq., 314 et seqq. Singula verba et titulos codicum ex actis concilii Romani a. 649 citabo ad editionem Venetam Coleti; unde excerpta de hoc argumento in schedis meis habeo.

ratur [1]. Theophylactus autem petitum codicem protulit, non de scrinio, sed *de venerabili bibliotheca sedis* (apostolicae) [2]. Neque ceteri codices patrum, quos Theophylactus *defloravit* et exhibuit, item haereticorum superioris aetatis, quorum scripta non erant alligata gestis controversiae tunc agitatae, sumpti unquam dicuntur e scrinio: collatisque iis, quae rettuli de codice Dionysii Atheniensis, intelligitur codices omnes patrum et veterum haereticorum prolatos esse e bibliotheca. Inde lucem capit discrimen inter *scrinium* et *bibliothecam* sedis apostolicae utraque commissa fidei et auctoritati primicerii notariorum. Ipsa celeritas, qua Theophylactus quoscumque libros imperatos, etiam parum tritos veterum haereticorum, statim afferebat, demonstrat eos in promptu fuisse in proxima bibliotheca iuncta archivo; in qua codices ordine dispositi eorumque indices (σιλλύβοι) perspicui erant vel in tabulas relati. Quumque Theophylactus primicerius tum iure dignitatis tum usu librorum vere fungens munere bibliothecarii plurimos codices Graecos et Latinos excusserit et deflorarit, e gestis eius in concilio Lateranensi colligitur aliqua pars tabulae indicum bibliothecae sedis apostolicae a. 649. Quam tabulam ex iis actis a me excerptam et in ordinem litterarum digestam hoc loco proponendam esse censeo.

[1] Concil. ed. Coleti, l. c. p. 186.

[2] « *Secundum iussionem vestrae beatitudinis* (Martini I) *afferens de venerabili bibliotheca sedis vestrae codicem beati Dionysii prae manibus habeo* » l. c. p. 187.

CODICES PATRUM ET HAERETICORUM E BIBLIOTHECA SEDIS APOSTOLICAE EXHIBITI IN CONCILIO ROMANO A. 649.

I. Patres

BEATI AMBROSII *episcopi Mediolanensis, Sermones tres ad Gratianum imp.* (Concil. ed. Coleti VII p. 279, 287).

— *Interpretatio evangelii secundum Lucam* (p. 290).

— *Sermones fidei duo* (p. 290, 303).

SANCTI AMPHILOCHII *ep. Iconii, In eo quod dictum est: « Ex se filium nihil facere posse »* et: *« Pater maior me est »* (p. 287, 311).

SANCTI ANASTASII *ep. Antiochiae, De satisfactione pro epistola apostolicae memoriae Leonis papae* (p. 314).

SANCTI ATHANASII *ep. Alexandriae, Sermo contra Apollinarium* (p. 294).

— *Sermo maior contra Apollinarem pro fide* (p. 295).

— *Sermo contra Apollinarem factus per interrogationem et responsionem* (p. 295).

— *(De eo) quo dicitur: « Nunc anima turbata est »* (p. 295).

— *Sermo tertius contra Arianos* (p. 310).

— *Dogmatica epistola ad Antiochenos* (p. 310).

— *Sermo de evangelio secundum Matthaeum, quo ait: « Qui dixerit verbum contra filium hominis »* (p. 310).

SANCTI AUGUSTINI *ep. Hipponeregiensis, Homilia XXII de evangelio secundum Ioannem* (p. 282).

— *Interpretatio psalmi XCIII* (p. 290).

— *Civitatis Dei, sermo XIV* (p. 291).

— *Interpretatio psalmi centesimi* (p. 291).

— *Liber de gratia novi testamenti ad Honoratum* (p. 294).

SANCTI BASILII *episcopi Caesareensis prov. Cappadociae, Syllogisticum contra Eunomium* (p. 282).

SANCTI BASILII *Sermo primus contra Eunomium* (p. 282).
— *Sermo ad Amphilochium de sancto Spiritu* (p. 282).
— *Interpretatio primi psalmi* (p. 282).
— *De spiritu sancto* (p. 286).
— *Epistola ab beatum Amphilochium* (p. 310).
SANCTI CYRILLI *episcopi Alexandrini, Interpretatio in evangelium secundum Ioannem* (p. 283, 287, 302).
— *Interpretatio in evangelium secundum Matthaeum* (p. 287, 302).
— *Thesauri* (p. 283, 302, 314).
— *Sermones dialogici vel cogitationes ad Hermen* (p. 283, 287).
— *Interpretatio epistolae ad Hebraeos* (p. 314).
SANCTI CYRILLI *episcopi Hierosolymitani, Homilia in evangelium ubi Dominus aquam in vinum convertit* (p. 311).
SANCTI DIONYSII AREOPAGITAE *ep. Atheniensis, Sermo divinorum nominum* (p. 307).
— *Epistola quarta ad Gaium* (p. 307).
SANCTI EUPHREMII *episcopi Antiochiae, Contra Severum haereticum* (p. 314).
SANCTI GREGORII *episcopi Nyssanensis, Epistola ad Eustathium de sancta Trinitate* (p. 282).
— *Epistola ad Ablavium de sancta Trinitate* (p. 283).
— *Sermo ubi exponit Pater noster* (p. 283).
— *Sermo contra Apollinarem* (p. 286, 295).
— *Sermones contra Eunomium secundus et quartus* (p. 287, 295, 311).
— *Contra Eunomium liber tertius volumine X°* (p. 311).
— *Sermo factus in Pascha* (p. 295).
— *In hoc ubi dicit: « Beati qui esuriunt »* (p. 311).
SANCTI GREGORII *Theologi, Sermo secundus de filio* (p. 286, 295).
SANCTI HILARII *ep. Pictaviensis confessoris, Sermo pro fide* (p. 303).
SANCTI HIPPOLYTI *episcopi et martyris, Homilia dominicae Paschae* (p. 294).
— *Sermo theologiae, idest deitatis* (p. 287).
SANCTI IOANNIS *episcopi Constantinopolitani, Sermo factus ad eos, qui ad missas non occurrerunt, et de consubstantiali* (p. 298).
— *Interpretatio evangelii secundum Lucam* (p. 298).

SANCTI IOANNIS *episcopi Constantinopolitani, Sermo de vidua quae duo minuta obtulit, cuius initium: « Simplex quidem ieiunii appellatio »* (p. 311).

— *In Thomam apostolum* (p. 314).

SANCTI IOANNIS *episcopi Scythopoleos, Sermo octavus contra Severum haereticum* (p. 314).

SANCTI IUSTINI *philosophi* [*episcopi*] *et martyris, De trinitate liber tertius* (p. 307).

— *Sermo ad Paganos* (p. 307).

BEATI LEONIS *Romani pontificis, Ad Leonem imper. volumen secundum* (p. 294, 303).

(EIUSDEM) *sanctae recordationis Romani praesulis, Sermo ad sanctae memoriae Flavianum episcopum Constantinopolitanum* (p. 303).

BEATI SERVIANI (em. *Severiani) episcopi Gabalensis, In eo quod scripsit: « Pater transfer a me calicem hunc »* (p. 299).

— *Homilia contra Iudaeos, Paganos et Apollinaristas* (p. 299).

SANCTI THEOPHILI *episcopi Alexandriae, Sermo factus propter mulierem habentem fluxum sanguinis* (p. 299).

II. Haeretici

(Concil. l. c. p. 319-330)

APOLLINARIS, *Contra Theodorum.*

— *Sermo de divina incarnatione.*

— *Sermo, qui superscriptus est in Epiphania incarnationis Dei.*

COLLUTHI, *De satisfactione facta pro tomo Theodosii haeretici.*

— *Rescripta contra Themestium pro Theodosio.*

IULIANI *quondam Halicarnassensis episcopi, Sermo contra Manichaeos.*

LUCII ARIANI, *episcopi quondam Alexandriae, Sermo dictus in Pascha.*

NESTORII, *Liber secundus, quem scripsit Epiphanius Myeseos.*

— *Epistola ad Alexandrum Hierapolitanum.*

PAULI *diaconi Persae, Nestoriani, Sermo iudicii.*

POLEMONIS, *discipuli Apollinaris, Contradictiones factae adversus sententias patrum.*

— *Sexta epistola ad Timotheum.*

SEVERI, *Prosphoneticus sermo factus in Daphne, in martyrio s. Euphemiae.*

— *Epistola ad Eleusium.*

— *Ad Sergium grammaticum.*

— *Adversus sanctae memoriae Ioannem episcopum Caesareae Palaestinae.*

— *Epistola prima ad Oecumenium.*

— *Ad Ioannem (haereticum) quondam episcopum Alexandriae.*

THEMESTII *haeresiarchae Agnostarum, Sermones secundus et tertius adversus Colluthum.*

— *Epistola pro Salamitanis.*

— *Sermo ad Charisium monachum.*

— *Ad Constantinum episcopum Laodicensem.*

THEMISTII, *Ad eos qui dicunt pro eo quod una est Deo decibilis operatio* etc.

— *Satisfactio ad generalitatem monachorum.*

— *Ad Marcellum presbyterum et Stephanum diaconum.*

THEODOLI *Nestoriani, De consonantia novi et veteris testamenti liber secundus.*

THEODOSII *haeretici Alexandriae, Tomus scriptus Theodorae Augustae.*

THEODOSII *Mopsuesteni, Sermo secundus pro miraculis.*

— *Sermo incarnationis.*

Ex his tabulis, quae vix aliquam partem attingunt codicum in bibliotheca sedis apostolicae extantium septimo saeculo [1], discimus quam ea dives esset librorum non modo Latinorum sed et Graecorum totius litteraturae theologicae tum Orientis tum Occidentis. Inde quoque intelligitur libros haereticorum diligenter servatos peculiarem eius bibliothecae classem constituisse.

[1] Cf. acta concilii Constantinopolitani a. 680 ed. Coleti VII p. 657 et seqq.

CAPUT IX.

Ecclesia Romana gentibus ad Christianam fidem conversis, praesertim Anglis, codices dedit et inde accepit saeculo septimo.

Anno 601 Gregorius Magnus misit Roma ad Augustinum apostolum Anglorum *plurimos codices* [1]: quorum unum et alterum docti Angli putant agnosci posse in evangeliariis antiquissimis Bodleiano et Cambricensi [2]. Blumius [3] censet ex epistola Gregorii Magni ad Aetherium episcopum Lugdunensem [4] constare, *antiqua consuetudine* ab archivo et bibliothecis ecclesiae Romanae ecclesiis orbis universi codices esse subministratos. *Antiquae* autem consuetudinis Gregorius meminit agens, non de codicibus, verum de privilegiis: « *De eo quod ecclesiae vestrae ex antiqua consuetudine deposcitis, re-*

[1] Beda, Hist. eccl. Angl. I c. 29.

[2] Wanley, Catal. p. 151, 173 cod. Cambric. n. CCLXXXVI; Westwood, Palaeographia sacra pictoria P. VII; Goodwin, Evangelia Augustini Gregoriana, *an historical and illustrative description of the mss.* n. CCLXXXVI *and* CXCVII, Cambdridge 1847; Garrucci, *Arte cristiana* III p. 64. Psalterii, quod ferebatur esse unum e libris Roma missis a Gregorio M. ad Augustinum, mentio fit in *Catalogue of ancient manuscripts in the British Museum, Part II,* London 1884 p. 8: sed editores peritissimi (Bond, Thompson, Warner) monent scripturam eius psalterii esse Anglo-saxonicam et videri exaratam anno fere 700 (cf. Delisle in *Bibl. de l'école des chartes* 1885 p. 317).

[3] Iter Ital. I p. 41.

[4] Epist. ed. Maurin. IX, 56 (al. 50).

quiri in scrinio fecimus et nihil inventum est: unde nobis epistolas, quas vos dicitis habere, transmittite ». Nempe Aetherius petierat, ut *ex antiqua consuetudine* Gregorius recognosceret nescio quae privilegia concessa a decessoribus eius. Deinde Gregorius subdit: « *Gesta vero vel scripta beati Irenaei iam diu est, quod sollicite quaesivimus, sed hactenus ex eis inveniri aliquid non valuit* ».

Petentibus autem tum Gallis tum Hispanis et Alexandrinis codices et scripta patrum, quae desiderabantur, requisita esse in scrinio et bibliothecis sedis apostolicae, demonstratur gestis et exemplis, quae supra commemoravi. Sed cura subministrandi libros sacros et omnis generis codices gentibus ad Christi fidem recens conversis, saeculis maxime septimo et octavo incubuit ecclesiae Romanae; eo quippe tempore evangelii praecones ex Anglia, Germania et regionibus Europae septentrionalis ad sedem apostolicam, a qua missi erant, recurrebant, ut novarum ecclesiarum necessitatibus subveniret. Martinus I a. 649 scripsit Amando episcopo Traiectensi: « *Codices iam exinaniti sunt a nostra bibliotheca, unde ei* (latori epistolae) *dare nullatenus habuimus: transcribere autem non potuit, quoniam festinanter de hac civitate egredi properavit* » [1]. Quare anno 649, quo tot scripta patrum et haereticorum e bibliotheca scrinii Lateranensis prolata superiore capite vidimus, codices dupli nulli supererant; pluteis exinanitis generositate donandi libros ecclesiis nuper constitutis. Codicum autem ex ea bibliotheca transcribendorum petentibus copia fiebat. Igitur bibliotheca sedis apostolicae hoc tempore fuit tanquam centrum, unde libri sacri diffusi sunt per Europam praesertim septentrionalem.

[1] Concil. ed. Mansi X p. 1183.

Potissimum vero Angli nova monasteria condentes, libros omnis litteraturae Roma arcessere, et sive dono sive pecunia sibi comparare toto saeculo septimo non destiterunt. Beda in vitis sanctorum abbatum narrat Benedictum, qui et Biscopus est appellatus, quinquies Romam venisse (a. fere 653, 658, 671, 678, 684) tum pietatis tum doctrinae causa; et tertio itinere (a. 671) Roma in Angliam « *retulisse libros omnis divinae eruditionis non paucos vel pretio emptos vel dono largitos* »; quarto (a. 678) « *innumerabilem librorum omnis generis copiam* »; quinto (a. 684) « *magnam copiam voluminum sacrorum* »; denique morti proximum « *bibliothecam, quam de Roma nobilissimam copiosissimamque advexerat, ... sollicite servari integram praecepisse* » [1]. Qua in bibliotheca *cosmographorum codex mirandi operis Romae emptus* magno in pretio habebatur [2]. Neque tantum librorum *donis locupletatus* Benedictus Romae est, sed et *non minori sanctarum imaginum munere ditatus,* itineribus quarto et quinto [3]. Hoc in genere notandae sunt *imagines de concordia veteris et novi testamenti,... verbi gratia Isaac ligna, quibus immolaretur, portantem et Dominum crucem, in qua pateretur, aeque portantem* [4]. Haec concordia utriusque foederis figuris expressa sequiore aevo dicta est *Biblia pauperum;* et primo manuscriptis pictisque exemplaribus, deinde xylographicis tabulis multiplicata. Eius origines antiquissimae in bibliothecis ecclesiae Romanae et in officinis urbanis antiquariorum et pictorum inde a saeculo saltem septimo sunt quaerendae. Imagines vero Christi servatoris, Mariae virginis, apostolorum et histo-

[1] Beda l. c. ed. Migne Patrol. Lat. XCIV p. 716, 717, 720, 721.
[2] L. c. p. 725.
[3] L. c. p. 717.
[4] L. c. p. 720.

riarum utriusque foederis in parietibus aedium sacrarum depictae sunt ad exemplaria Romae confecta et inde in Angliam portata; id quod expressis verbis Beda testatur (l. c.). Huius modi picturarum in ipsa Anglia insigne exemplum praebet codex Cambricensis CCLXXXVI, quem initio huius capitis commemoravi, ornatus diagrammatibus historiae evangelicae [1]. Hunc codicem Romae confectum esse Angli opinantur; quae opinio videtur valde probabilis.

Benedicto successit Ceolfridus, qui *pandectem* sacrorum librorum *vetustae translationis de Roma attulit.* Iussit autem fieri *tres* similes *pandectes,* sed *novae translationis;* quorum unum, quum senex Romam rediret, *secum pro munere sumpsit,* offerendum Petro apostolo [2]. Ceolfridum in itinere mors intercepit apud Lingonas (a. 716); discipuli eius perrexerunt usque Romam obtuleruntque *ecclesiae s. Petri pandectem a beato Hieronymo in Latinum ex Hebraeo vel Graeco fonte translatum* [3]. Hunc ipsum pandectem agnovi in celeberrimo codice Amiatino, nunc Laurentiano. Eius enim initio praefixum est epigramma partim refictum et in lituris rescriptum saeculo nono, deleto nomine prioris dedicantis; quod Bandinius [4] coniectura restituit Servando Casinati discipulo Benedicti patriarchae monachorum [5]. Haec ut attentius examinarem, auctor fuit Nicolaus Anziani v. c. praefectus bibliothecae Laurentianae. Qui quum propositum disserendi de origine codicis pretiosi in aliud tempus distu-

[1] V. Garrucci, l. c. tav. 141.

[2] Beda, l. c. p. 721.

[3] L. c. et De temp. rat. c. 66 (ed. Migne XC p. 571).

[4] Bibl. Leopold. Laur. catal. cod. I p. 701-732.

[5] Cf. Lachmann, Novum testam. p. XXVII; Tischendorf, Biblia Lat. veteris testam. Hieronymo interprete 1873 p. VIII et seqq.

lerit, cupit ut a me ratio reddatur indiciorum, quibus nomen et dedicationem Ceolfridi lituris huius epigrammatis subesse cognovi.

Epigrammatis litterae *unciales* scriptae sunt aliae prima, aliae secunda manu in litura. Quas secunda manus interpolavit, inclinatas exhibeo:

† *CENOBIVM* AD EXIMII MERITO
VENERABILE *SALVATORIS*
QVEM CAPVT ECCLESIAE
DEDICAT ALTA FIDES
5 *PETRVS LANGOBARDORVM*
EXTREMIS DE FINIB. ABBAS
DEVOTI AFFECTVS
PIGNORA MITTO MEI
MEQVE MEOSQ. OPTANS
10 TANTI INTER GAVDIA PATRIS
IN CAELIS MEMOREM
SEMPER HABERE LOCVM

Quum intra codicem semel legatur: O KYRIC CEPBANΔOC AIΠOIHCEN (sic)[1], Bandinius autumans hunc Servandum, non scriptorem partis, cui proprium nomen appinxit, sed totius voluminis auctorem vel oblatorem fuisse, censuit unum eundemque habendum cum Servando monacho Casinensi. Praeterea notavit initio v. 5, eraso nomine primi oblatoris, litteram E intactam mansisse, quae erat nominis deleti secunda; ideoque restituit: *SERVANDVS LATII* EXTREMIS DE FINIB. ABBAS. Initio vero carminis prima littera et pars alterius antiquae sunt; indeque exsculpsit

[1] Ad finem Exodi et calcem tabulae capitulorum Levitici; v. Zangemeister, Exempla codicum Lat. tab. XXXV.

syllabam CV. In pentametro mentio fit *capitis ecclesiae,* id est Petri apostoli. Bandinius igitur felici ingenio restituit: CV*LMEN* AD EXIMII MERITO VENERABILE *PETRI.* Quam sagax et firma haec a Bandinio excogitata primi hexametri restitutio est, tam levis et vacillans est coniectura, qua nomina Servandi et Latii in alterum hexametrum (v. 5) sunt intrusa. Nicolaus enim Anziani recte vidit spatium liturae longius esse, quam cui implendo sufficiant vocabula SERVANDVS LATII. Neque nomen Servandi exaratum ad calcem unius partis voluminis totum *pandectem* iusto sibi iure vindicat.

Mihi vero reputanti *extremis de finibus* dici consuevisse, non Latinos Urbi propinquos, sed *toto divisos orbe Britannos,* succurrit supplendum esse BRITONVM EXTREMIS DE FINIB. ABBAS [1]; et memor codicis a Ceolfrido oblati Petro apostolo, utrum aliqua vestigia nominis eius deprehendi possent, attente examinavi. Quae vere et a me deprehensa et a Nicolao Anziani aliisque peritis Italis ac Germanis recognita sunt et attenta observatione confirmata. Praeter enim quam quod litterae CEOLFRIDVS BRITONVM spatium liturae exactissime complent, primae litterae C vestigia apparent; littera E integra superest; quartam litteram supra lineam excucurrisse altior litura demonstrat, ea porro fuit L, cuius apex in hoc epigrammate semper altius porrigitur; versa vice quintam litteram inferius protensam litura indicat, qualem antiquarius semper effinxit litteram F. Cuncta haec casu mere fortuito tam bene congruere cum nomine CEOLFRIDVS miraculi instar esset. Ne-

[1] Non diffiteor saeculo septimo *Brittones* (non *Britones*) plerumque scribi, et primam syllabam produci consuevisse: sed antiquiore aetate *Britones* passim scriptum est, et versus gratia Ceolfridus potuit primam syllabam corripere, quae brevis est in *Britannus.*

que desunt argumenta affinitatis, quae intercedit inter codicem Amiatinum et Anglicanos fere eiusdem aetatis, itemque Cassiodorianos [1]. Porro Cassiodorius in *pandecte Latino corporis grandioris* depingendum curavit tabernaculum et templum; quorum formas eum ab antiquis Iudaeis didicisse Beda autumabat [2], et huius Cassiodorianae picturae ductu in Anglia scripsit de tabernaculo et de templo Salomonis. Eiusdem generis picturae extant in *pandecte* Amiatino; ad exemplum fortasse earum, quas Beda vidit in Cassiodorii *pandecte Latino corporis grandioris,* qualis codex est Amiatinus [3]. Quae subtiliter persequi huius loci non est. Satis sit indicasse originem et tempus historice, ni fallor, testata codicis insignissimi, cuius auctoritas in crisi lectionis vulgatae sacrorum bibliorum tantopere celebratur; et quo nullum antiquius mihi videtur extare e tot libris veterum bibliothecarum ecclesiae Romanae.

[1] V. Corssen in *Jahbr. f. prot. Theol.* IX (1883) p. 619; Delisle in *Bibl. de l'école des chartes* 1885 p. 318; Samuel Berger in *Bull. critique* 1 Mars 1886 p. 85 et seqq.

[2] De tabernac. II, 12; De templo Salom. c. 16: cf. Cassiod. in Ps. XIV v. 1, ed. Garet II p. 51.

[3] Pictura quidem templi et tabernaculi in codice Amiatino non omni ex parte respondet descriptioni Cassiodorii a Beda explicatae, neque *triplicem porticuum ordinem* exhibet: ea videtur expressa delineatione imperfecta.

CAPUT X.

De scrinio et bibliotheca sedis apostolicae saeculis octavo, nono, decimo.

De scrinio, bibliotheca, codicibus sedis apostolicae et ecclesiarum Urbis saeculis octavo, nono, decimo, quae supersunt haud multa, pleraque valde nota, testimonia non tam referenda ex integro nunc sunt, quam ordinanda. Hoc enim maxime tempore *confessio* Petri apostoli et basilica Vaticana habita sunt loco scrinii sanctioris; quo fit ut in huius praesertim aetatis monumentis scrinium et bibliotheca patriarchii Lateranensis attente discernenda sint a scrinio *confessionis* s. Petri et a bibliotheca peculiari basilicae Vaticanae.

Ineunte saeculo octavo, vel exeunte septimo, primum apparet *cura* bibliothecae a Sergio I demandata Gregorio subdiacono atque sacellario [1]. Quae cura auctoritati primicerii initio subdita certe fuit: deinde vero assumptis ad id munus viris magnae dignitatis, plerunque episcopis suburbicariis, bibliothecarius sui iuris effectus est, subscripsitque una cum primicerio epistolas pontificum; denique auctus titulo *cancellarii* munia primicerii notariorum absorpsit. A Gregorio curatore bibliothecae (qui postea ad sedem apostolicam evectus est anno 715) I. B. Pitra bibliothecarius sedis apostolicae orditur seriem antecessorum suorum, item *cancellariorum* cum scriniariis, totam refictam et longe pleniorem ea, quam prae-

[1] Lib. pont. in Gregorio II § I ed. Vignoli II p. 14.

eunte Panvinio Assemani confecerunt inserueruntque praefationi ad catalogos codicum Vaticanorum [1]. Cura a Sergio I commissa Gregorio sacellario, distincta a munere et dignitate primicerii, indicio est, eam scrinii partem, quae peculiari nomine bibliotheca dicebatur, ad id culmen amplitudinis septimo saeculo exeunte pervenisse, ut propriis administris et curatore visa sit indigere. Anno 784 Hadriano I sedenti pro tribunali ante Stephanum sacellarium adstitit Theophylactus, quem primum fortasse omnium, quotquot ad hanc diem innotuerunt, absolute *bibliothecarium* dici comperimus, in album eorum nondum relatum [2].

De scrinio vero Beda haec refert ad a. 730: « *Nothelmus* (Britannus) *Romam veniens, nonnullas ibi beati Gregorii papae simul et aliorum pontificum epistolas, perscrutato eiusdem sanctae ecclesiae Romanae scrinio, permissu Gregorii* (III) *pontificis invenit* » [3]. Zacharias, qui Gregorio III successit, « *ante scrinium Lateranense fecit porticum atque turrem, portas aereas atque cancellos . . . et super turrim triclinium et cancellos aereos construxit, ubi et orbis terrarum descriptionem depinxit atque diversis versiculis ornavit* » [4]. Haec similia sunt ornamentis bibliothecarum veterum; et inde discimus, quam

[1] Pitra, Anal. noviss. I p. 279 et 334-49; cf. Marini, *Papiri* p. 221. « Bibliothecae Romanae ecclesiae *custos* Leo episcopus » a circ. 872 memoratur in Flodoardi, Hist. Rem. eccl. III ap. Pertz, Monum. Germ. hist., Script. XIII p. 516, 39. Benedictus IX a. 1037 ad Petrum episcopum Silvae Candidae scripsit et sollemni *privilegio* decrevit: « *non solum te, sed et omnes tuos successores episcopos, bibliothecarios sedis nostrae esse perpetuo apostolica auctoritate censemus* ». (Marini, *Papiri* p. 83).

[2] Cod. Carol. n. LXXII ed. Cenni, Mon. domin. pont. I p. 427.

[3] Migne, Patrol. Lat. XCV p. 22.

[4] Lib. pont. in Zacharia § XVIII ed. Vignoli II p. 74 75.

nobiles aedes scrinio adsignatae essent in patriarchio. Eodem saeculo redit mentio *scrinii* in concilio Romano anni 745, quo de scriptis damnatis Aldeberti episcopi Hadrianus I pronuntiavit: *in scrinio nostro reserventur*; quemadmodum de scriptis haereticorum ab antiquissima aetate factum esse vidimus. Item in Libro pontificali, vita Hadriani I, legitur acta Graeca authentica synodi Nicaenae II iussu pontificis in Latinum translata esse et utraque lingua « *in sacra bibliotheca pariter recondita ad aeternam orthodoxae fidei memoriam* » [1]. Quum testimoniis supra allatis certo constet acta conciliorum authentica condita esse in scrinio ecclesiae Romanae, *bibliothecam sacram* hoc loco commemoratam non aliam, quam, quae archivo iuncta erat, intelligi debere manifestum est; neque iure Bethmannus [2] eam quaesivit in basilica s. Petri, cui Zacharias donavit *codices domus suae proprios* et in *armario* disposuit liturgicis lectionibus adhibendos [3].

In basilica Petri apostoli, praeter codices liturgicos aliosque proprios bibliothecae eius, acta et *munimenta* sanctiora ritu sollemni recondebantur. *Cautiones* enim omnium episcoporum ipsorumque antistitum sedis apostolicae, id est professiones fidei *scriptae a notariis in scrinio* (Lateranensi), *deponebantur in sacratissima confessione beati Petri apostoli ad corpus eius conservandae* [4]: decreta ele-

[1] L. c. p. 230 in Hadriano I § LXXXVIII.

[2] Pertz, *Archiv* XII p. 407.

[3] Lib. pont. in Zacharia § XIX, l. c. p. 75: Bartolini (card.), *Di s. Zaccaria papa*, Roma 1879 p. 213.

[4] Lib. pont. in Constantino § II, l. c. p. 3: Lib. diurn. ed. de Rozière form. LXXXIII, LXXXV, p. 182, 202, 203.

ctionum condebantur in *sacro scrinio Lateranensi* [1]. Donationum vero regalium facta esse exemplaria authentica splendide exarata, ut deponerentur ad corpus Petri apostoli, ibidem sancte custodienda, huius aetatis historia et monumenta testantur [2]. Cuius generis exemplar in Vaticano tabulario etiam nunc superest; *privilegium* nempe Ottonis I inscriptum membranae purpura violacea illitae litteris aureis; quod Theodorus Sickel luculento commentario illustravit, eius sinceritate doctissime asserta et vindicata [3].

Sacrum autem scrinium saeculo decimo appellatum esse *archivum s. Petri* et situm in basilica Vaticana, collectum est e diplomate Agapiti II dato a. 948; in quo legitur: « *Notum est literisque apud nos commendatum quibus ecclesiarum locis dignitas pallii ab hac apostolica sede debeatur*..., *sicut*... *inventis quibusdam exemplaribus, chartae vetustate admodum attritis, in archivo s. Petri reperimus* »: et paullo infra, confirmata translatione iuris metropolitici a sede Laureacensi ad Salisburgensem, Agapitus in haec verba concludit: « *haec testatur annosa memorialis sacri scrinii historia* » [4]. Sed Agapitus meminit *archivi s. Petri,* agens de censu *ecclesiarum quibus dignitas pallii debetur*. Porro quum pallia sumerentur *de corpore s. Petri,* id est de arca posita supra *cataractam*

[1] Lib. diurn. ed. cit. form. LXXXII p. 173; cf. Mabillon, Mus. Ital. I P. II p. 38.

[2] Lib. pont. in Stephano II § XLVII; in Hadriano I § XXXVII-XLIII, l. c. p. 120, 189-194; Deusdedit, Coll. can. lib. III, 149 ed. Martinucci p. 313 et seqq.

[3] Sickel, *Das privilegium Otto I für die Röm. Kirche vom Jahre* 962, Innsbruck 1883.

[4] Lambecius, Bibl. Vindob. lib. II c. 8 (2 edit. II p. 331): Jaffè, Regesta ed. secundae p. 460 n. 3644.

sepulcri eius in *confessione* basilicae Vaticanae, statim intelligitur cur in eius basilicae archivo repositae sint tabulae census ecclesiarum, quae honore pallii potiebantur. Epistolae vero de iuribus episcoporum et metropolitarum in regestis *annosis* (antiquis) *sacri scrinii* (Lateranensis) *memoriali historiae* servabantur.

Saeculis octavo et nono haud intermissum est codices dari petentibus sumptos e bibliothecis sedis apostolicae et ecclesiarum Urbis, eorumque idcirco nova exemplaria confici, ac vicissim oblata recipi; ita ut Urbs Roma habita sit tanquam emporium librorum tum Latinorum tum Graecorum, tum sacrae tum profanae litteraturae. Paulus I a. 757 ad Pipinum regem scripsit: « *Direximus ... et libros, quantos reperire potuimus, id est Antiphonale et Responsale, insimul artem grammaticam Aristotelis, Dionysii Areopagitae libros, Geometricam, Orthographiam, Grammaticam, omnes Graeco eloquio scriptores, necnon et horologium nocturnum* [1]. Notissimi vero sunt, neque nunc singillatim memorandi, libri liturgici Gregoriani Carolo Magno petenti dati ab Hadriano I. E quorum numero *liber sacramentorum* in exemplaribus insignioribus aetatis Carolinae, titulo fronti appicto, dicitur *editus ex authentico libro bibliothecae*

[1] Cod. Carolin. n. XXV ed. Cenni, Mon. dom. pont. I p. 148. Cennius monet in epitaphio Pacifici archidiaconi Veronensis una cum codicibus ecclesiae datis, mentionem fieri *horologii nocturni* ab eo *primum inventi, quod nullus ante viderat:* sed iam ante quinquaginta fere annos *horologium nocturnum* una cum libris Roma ad Pipinum esse transmissum constare ex hac epistola Pauli I. Longe autem antiquiora sunt horologia nocturna, quibus bibliothecam coenobii Vivariensis Cassiodorius instruxit (v. supra p. LXI). Quare Pacificus Veronensis horologium nocturnum primus non invenit, sed eius novum artificium excogitavit. (De Pacifico et eius bibliotheca v. Giuliari in *Archivio Veneto* XIX p. 9 et seqq.).

cubiculi (*s. Gregorii papae*) [1]. Praesertim antiphonaria instructa notis musicis Pipino, Carolo Magno, Galliarum ecclesiis petentibus tam largiter a sede apostolica donata sunt, ut Gregorio IV (a. 827-839) vix unum exemplar eius libri praesto esset, quo Ludovico imperatori posset satisfieri [2]. Codicem quoque canonum, qui dicitur collectio Hadriana, Roma ad Carolum Magnum esse transmissum praefixum carmen testatur [3]. Eodem tempore epistolae e regestis Gregorii Magni Romae selectae sunt et vulgatae [4]. Hildebaldus episcopus Coloniensis (vita functus anno 819) bibliothecam ecclesiae suae ditavit codicibus, quos describi iussit e libris in eius usum Roma missis [5]. Sic anno fere 855 Lupus abbas coenobii *Ferrières* petiit a Benedicto III « *codicem reverendae veritatis commentariorum beati Hieronymi in Hieremiam post sextum librum usque in finem; postquam exscriptus fuerit sine dubio remittendum* »; item « *Tullium de oratore, duodecim libros institutionum oratoriarum Quintiliani* . . ., *Donati commentarium in Terentium* . . ., cuncta *fideliter restituenda* [6]. Denique exeunte saeculo decimo Gerbertus Remensis (qui postea Silvester II dictus est) scripsit ad quemdam

[1] V. Lambec. Bibl. Vindob. II p. 299; qui censebat codicem eo loco descriptum (Theol. Lat. 149) esse ipsum exemplar ab Hadriano I missum ad Carolum Magnum; cuius rei fides penes auctorem sit. Similem codicem eadem inscriptione (*ex authentico libro bibliothecae cubiculi* etc.) notatum vidi in bibl. Heidelbergensi n. 940. Cf. epistolam Hadriani ad Carolum M. in cod. Carol. n. LXXXII, ed. Cenni, l. c. p. 525.

[2] V. Thomasi, Opp. ed. Vezzosi VII p. 64 et seqq.

[3] V. Maassen, Bibl. Lat. iur. canon. p. 184, 233, 255, 266.

[4] V. Ewald in *Neues Archiv* III p. 439 et seqq.

[5] V. Jaffè, Wattenbach, Eccl. Colon. codices mss., Berolini 1874 p. IV.

[6] Muratori, Antiq. III p. 835.

amicum: « *nosti quanto studio librorum exemplaria undique conquiram, nosti quot scriptores in urbibus aut in agris Italiae passim habeantur* »; ideoque *bibliothecam assidue comparans* potissimum *Romae ac in aliis Italiae partibus auctorum exemplaria multitudine nummorum redemit* [1]. Gerbertus veteris praesertim litteraturae auctores Romae et tota Italia conquisivit: quare Stephano diacono ecclesiae Romanae scripsit: « *Svetonios Tranquillos Quintosque Aurelios cum ceteris, quos nosti, . . . remittes, et quae nomini tuo convenientia paremus edisces* » [2]. Nempe pro Suetonio et Quinto Aurelio (Symmacho) vicem rependens Stephano diacono *parabat* Luciani presbyteri librum de miraculis s. Stephani protomartyris vel aliquid simile.

Hac quoque aetate, quemadmodum ante actis saeculis, ecclesia Romana libros sacros non tantum dedit, sed et undique accepit. Carolus Magnus psalterium Hildegardae uxoris vita functae dono misit Hadriano I a. 783 [3]. Agnellus Ravennas (a. fere 839) queritur *grande volumen mire exaratum* iussu Maximiani episcopi (a. 546-553), quo continebatur *quidquid ad ecclesiae ritum pertinet, Romam transmeasse* [4]. Hrabanus Maurus Gregorio IV (a. 827-844) obtulit librum de sancta cruce « *conscriptum tempore prisco, Principi apostolico munera missa Petro* » [5]. Michael imperator « *misit ad beatum Petrum apostolum per manum Lazari monachi et pictoriae artis nimie*

[1] Epist. XLIV, CXXX; loca epistolarum Gerberti, quae referuntur ad bibliothecam eius, excerpsit et collegit Becker, Catal. bibl. antiqui p. 77-79.

[2] Epist. XL.

[3] V. Blume, l. c. III p. 16.

[4] Agnelli, Vitae pont. Rav. ed. Waitz in Script. rer. Lang. et Ital. saec. VI-IX p. 352; cf. Bacchini ad Agnellum II p. 101, 117.

[5] Hrabani Mauri, Carmina in Duemmler, Poet. Lat. medii aevi II p. 161.

eruditi . . . evangelium », Graecis certe litteris scriptum eiusdemque facile Lazari picturis illustratum [1]. Permultos vero codices Graecos, praesertim liturgicos, putandum est Romam pervenisse, quum magno numero clerici et monachi furore iconoclastarum expulsi e provinciis imperii Byzantini confugerent ad ecclesiam Romanam et reciperentur in monasteria urbana. Huius modi codex ϵΟΡΤΩΝ Κ(αὶ) ΑΓΙΩΝ ΟΛΟ ΤΟ ϵΤΟΥϹ (kalendarium festorum et sanctorum totius anni) memoratur in fragmento nondum edito donationis lapidi incisae factae monasterio s. Andreae ad clivum Scauri, dum ibi Graeci degebant [2]. Ceterum in Romana ecclesia saeculo etiam tum nono et subsequutis diu temporibus sollemne fuit bis in anno lectiones sacras fieri tum latine tum graece: quare Benedictus III codicem, *in quo Graecas et Latinas lectiones die Sabbato sancto Paschae simulque et sancto Pentecostes subdiaconi legere soliti erant, raptum vel perditum simili volumine* splendide confecto restituit [3]. Eius mentionem idcirco feci, quod sermo inciderit de codicibus Graecis oblatis sedi apostolicae vel utcunque Romam perlatis. Plurimos porro codices sacros et liturgicos liberalitate pontificum et quoruncunque e clero vel populo hac aetate oblatos basilicis et aedibus sacris urbanis commemorant auctores extremae partis Libri pontificalis, itemque tituli donationum incisi lapidibus; quorum omnium recensionem consulto omitto. De celeberrimo codice sacrorum bibliorum aetatis

[1] Lib. pont. in Benedicto III § XXXIII ed. Vignoli III p. 166, 167.

[2] Suaresii schedae in cod. Vat. 9140 f. 212; cod. Barb. XXXVIII, 100 (charta non numerata): alios codices citare omitto. De monachis Graecis in coenobio s. Andreae ad clivum Scauri v. Ioannem diac. Vita s. Greg. M. IV, 82, 83; Mabillon, Acta ss. ord. s. Benedicti I p. 476; Mittarelli, Ann. Camald. I p. 68.

[3] Lib. pont. in Bened. III § XXXII, l. c.

Carolinae, qui servatur in basilica Pauli apostoli, taceo; expectans quae brevi scripturus est Leopoldus Delisle, omnis doctrinae bibliographicae, praesertim vero litteraturae codicum Alcuinianorum, summus magister.

Exeunte saeculo decimo libri liturgici, tanquam tributum, praebendi *palatio Lateranensi* imperati sunt aliquibus monasteriis subiectis iuri sedis apostolicae et ab ea honore et privilegio donatis. Anno 997 Gregorius V sanxit, ut abbas monasterii Augiae divitis *in sui consecratione, pensionis nomine,* offerret: *codicem sacramentorum I, epistolarum I, evangeliorum I* [1]. Quos addictos esse sacello pontificio *palatii Lateranensis* indicat adnotatio huius pensionis librorum scripta non *in tomis charticiis* tantum, sed et *in Missali Lateranensis palatii* [2].

CAPUT XI.

Codicum ecclesiae Romanae ingens iactura: archivi sedis apostolicae pars in palatio Lateranensi pars in turri chartularia saeculo XI.

Thesaurus ingens et pretii vere inaestimabilis librorum, regestorum, chartarum ante saeculum undecimum congestus in *scrinio, bibliotheca, vestiario sedis apostolicae,* in *confessione* et *archivo s. Petri,* item codicum praesertim liturgicorum tum Latini ritus tum Graeci pertinentium ad singulas *basilicas, titulos, diaconias, monasteria* Urbis funditus periit. Ab interitu vix quidquam esse servatum

[1] Deusdedit, Coll. can. III, 149 ed. Martinucci p. 321: Jaffè, Reg. 2 ed. n. 3880, 3881.

[2] Deusdedit, l. c.

nunc demum coepit intelligi ac recognosci. Opinio enim invaluerat magnam vel non spernendam saltem partem codicum antiquorum ecclesiae Romanae receptam esse in bibliothecam et tabularium arcanum aedium Vaticanarum. Mabillonius, Tiraboschius et eos sequutus Blumius sibi persuasere bibliothecas, quae ferebantur institutae ab Hilaro saeculo V ad baptisterium Lateranense, coaluisse cum thesauris librorum Vaticanis; cura sive Zachariae, qui codices *lectionarios* in *armario ordinavit;* sive Xysti IV, qui novam bibliothecam palatinam constituit [1]. Sed ne unus quidem codex octavo saeculo antiquior e bibliothecis Hilari, Agapeti, Lateranensi pervenit ad Vaticanam [2]. Libri *lectionarii* basilicae Vaticanae, qui

[1] V. Blume, Iter Ital. III p. 14.

[2] E codicibus Latinis antiquissimis, id est octavo fere saeculo antiquioribus, quorum exempla edidere C. Zangemeister et G. Wattenbach, duo tantum videri aliquo modo possunt iuris ecclesiae Romanae: celeberrimus Hilarii Pictaviensis (tab. LII) servatus in archivo basilicae Vaticanae; et Amiatinus (tab. XXXV) olim oblatus Petro apostolo. Codex autem Hilarii est origine Caralitanus, quippe collatus *Karalis* in Sardinia (non *Kasulis* in Africa, quemadmodum plerique legerant) anno 509-510; neque antiquitus, sed post multa demum saecula pervenit ad basilicam Vaticanam, testamento Iordani Ursini cardinalis, una cum ceteris libris ab eo collectis exeunte saeculo XIV, ineunte XV (vide indicem horum librorum editum a Cancellerio, De secret. Basil. Vat. II p. 910: nomen Hilarii tacetur, quod codex primis foliis careret). Amiatinus inde a saeculo IX migravit Roma Amiatam; ubi in coenobio tutissimo, longe ab urbano tumultu et excidio, servatus est. Codex canonum Vaticanus 1342 a Balleriniis dicitur « *antiquissimus, et unus ex his esse creditur, qui ad veterem bibliothecam Lateranensem spectabant* » (Opp. s. Leonis tom. III p. CXVI). Decimi fere saeculi est; neque indicium nunc ullum praefert bibliothecae Lateranensis, ad quam spectasse dicitur. Denique *Liber diurnus* scriptus ineunte saeculo IX e bibliotheca Sessoriana venit in archivum Vaticanum, et habetur tanquam fere unicus codex eius aetatis origine Romanus nunc Romae superstes (v. Sickel, l. c. p. 21).

a Grimaldo aliisque habiti sunt tanquam Zachariani [1], palaeographiam exhibent aetate Zachariae, id est saeculo octavo, multo recentiorem. Neque basilica Lateranensis *lectionaria* servat antiquiora saeculo decimo inclinato vel undecimo [2]. Codices *lectionarii* superstites ecclesiae Romanae antiquissimi omnium, quos ad hanc diem me videre contigit, sunt Vaticani 3835, 3836 alter alterum continuans; complectuntur sermones Leonis Magni, Augustini, aliorum exaratos litteris uncialibus saeculo fere octavo, ad usum *basilicae apostolorum Philippi et Iacobi,* manu Agemundi presbyteri qui se commendat principi apostolorum [3]. Aetatis paullo recentioris videtur alter codex sermonum s. Augustini Vallicellanus A. 14, item scriptus litteris uncialibus, quem in stationibus sollemnibus urbanis adhibitum esse indicant adnotationes adscriptae marginibus a Ioanne subdiacono ecclesiae Romanae [4]. Decimi fere saeculi est codex *passionarius* omnium eiusdem generis, qui in vetere serie Vaticana censiti sunt, antiquissimus n. 1189; fuit coenobii s. An-

[1] V. Bartolini (card.), *Di s. Zaccaria papa* p. 213.

[2] De codice *passionario* antiquiore Lateranensi v. Sauppe in Eugippii Vita s. Severini (Monum. Germ. tom. I Berol. 1877); Knöll in actis min. acad. Vindob. (a. 1879) XCV p. 448 et seqq.; de aliis codicibus *lectionariis* Lateranensibus de Azevedo, Missale monast. Lat. p. XI et seqq.

[3] De horum codicum praestantia dixerunt Ballerinii in editione operum s. Leonis Magni et Angelus Mai, Nova patrum bibl. I p. 111, qui edidit specimen palaeographicum et precem Agemundi presbyteri scriptoris exaratam in extrema pagina (f. 329) codicis 3835 (Mai, l. c. errore typothetae 1835). Adnotatio: BASILICA (sic) APOSTOLORVM PHILIPPI ET IACOBI iisdem litteris eademque manu appicta est, qua obsecratio scriptoris et totus codex. Similis est scriptura uncialis codicis Vallic. B. 25. 2 (v. Vettori, Diss. philol. p. 88, 89) oblati Laurentio martyri; sed de eius origine Romana non liquet.

[4] V. Reifferscheid, Bibl. patrum Italica I p. 179-181.

dreae ad clivum Scauri. Taceo de celeberrimo codice bibliorum Carolino, idcirco fortasse servato, quod seiunctim a ceteris libris repositus esset in sacrario basilicae Pauli apostoli tanquam scriptus manu Hieronymi [1]. De codice bibliorum adtributo saeculo X, qui fuit basilicae s. Mariae ad martyres, consulendus Carolus Vercellonius [2]. Alii fortasse libri origine vel dono et usu iuris ecclesiae Romanae, antiquiores saeculo decimo vel undecimo, agnosci poterunt excussis singillatim codicibus urbanis tum Vaticanis tum aliarum bibliothecarum Urbis et totius Europae. Sed nullum extare qui aetate superet, vix ullum qui aequet codices *lectionarios* scriptos ab Agemundo presbytero, mihi videor fere certa ratione posse affirmare. Denique de codicibus vetustis tabularii Vaticani nil attinet dicere: vulgo enim notum nunc est eius tabularii *regesta authentica* incipere a pontificatu Innocenti III, antiquiora cuncta periisse.

Quo civili tumultu, hostili direptione, incendio, vel quibus casibus variis tanta vastatio scrinii et bibliothecae sedis apostolicae, codicum quoque omnium antiquiorum saeculo octavo et vix non omnium antiquiorum undecimo Romae facta sit, annales insequentium aetatum prorsus tacent. Clades, quas passa est Urbs saeculo praesertim undecimo, maximis certe damnis affecerunt thesauros et bibliothecas aedium sacrarum. Sed bibliotheca Lateranensis eo exeunte saeculo perstabat; teste Deusdedit, de quo nunc dicam. Neque ullà divinatione auctores historiae urbanae aevi medii assequuti sunt, quibus temporum et rerum adiunctis vetus archivum et bibliotheca sedis apostolicae ex omnium oculis evanuerint [3].

[1] Petrus Sabinus in codice Veneto Marc. Lat. X, 195 f. 276.

[2] Variae lectiones vulgatae editionis sacrorum bibliorum I p. LXXXVII.

[3] V. Gregorovius, *St. di Roma nel medio evo* III p. 177.

Densissimis tenebris nonnullam, ni fallor, lucem inspergunt, quae alio loco exposui de turri *chartularia* [1] et nunc paucis indicabo. Sed prius dicendum est de codice canonum confecto a Deusdedit presbytero cardinali ecclesiae Romanae a. 1086-1087 [2].

Deusdedit, praeter plurima toto opere relata ex epistolis pontificum, praesertim e regestis Gelasii et Pelagii I, quorum exemplaria authentica videtur adhibuisse, libro III cap. CXLVIIII, CL collegit excerpta prolixissima de *regalibus*, patrimoniis, iuribus, ecclesiae Romanae e *tomis*, *regestis*, *privilegiis* scrinii sedis apostolicae [3]; quae excerpta insigne documentum praebent historiae et status eius archivi exeunte saeculo undecimo. Sed quum eadem excerpta redeant in *Collectaneis Albini scholaris* (a. 1182-1187) [4] et in Cencii camerarii libro censuum ecclesiae Romanae (a. 1189-1192) [5], dubitabatur, utrum Albinus et Cencius penderent a Deusdedit, an ex iisdem omnes fontibus (ut Ballerinii dicunt, l. c. p. CCCIII),

[1] *D' un tesoro di monete Anglo-sassoni trovato nell' atrio delle Vestali* in Fiorelli, *Notizie degli scavi* Dec. 1883.

[2] Cod. Vat. 3833, editus a Pio Martinucci Venetiis 1869. De hoc opere prae ceteris consulendi sunt Ballerinii, De ant. collect. can. P. IV c. XIV in s. Leonis opp. ed. Venet. III p. CCXCIX et seqq.; Sickel, *Das diplom Otto I* p. 62 et seqq.; Henr. Stevenson iun. in *Archivio della soc. Rom. di storia patria* VIII (1885) p. 305-398. Codex citatus e bibliotheca basilicae ss. XII apostolorum pervenit in Vaticanam post medium saeculum XVI una cum antiquissimis *lectionariis*, quorum supra memini.

[3] Edita sunt, ante totum opus a Martinuccio typis datum, a Borgia, *Storia del dominio temp. nelle due Sicilie, App.* p. 3 et seqq.

[4] Cod. Ottob. Vat. 3057; de quo v. Cenni, Mon. dom. pont. I p. XXVIII, II p. IV; Galletti, *Vita del card. Passionei* p. 232-35; Stevenson, l. c. p. 357-60.

[5] De hoc libro sagacissime disseruit Paulus Fabre (in *Mélanges de l'école Fr.* 1883 p. 328 et seqq.), qui eius nunc plenam editionem parat.

id est ex archivo, ebibissent; utrum demum ipse Deusdedit *tomos, regesta, privilegia* viderit, tractarit, an excerpta inde olim facta adhibuerit, auxerit [1]. Nuperrime vero Henricus Stevenson iunior tota re accurate expensa luculenter demonstravit Albinum pendere a Deusdedit, sed usum esse exemplari operis eius multo meliore, quam est Vaticanum 3833; Cencium pendere ab Albino; capita III, 149, 150 cum toto opere et proposito auctoris ita cohaerere, ut non nisi ipsi Deusdedit ea adtribui recte possint [2]. Hic igitur *tomos, regesta, privilegia* vidit et excerpsit in archivis sedis apostolicae; et de eorum conditione vertente et exeunte saeculo XI testis est locupletissimus.

Inde discimus in *bibliotheca Lateranensi* extitisse *tomos charticios alios ex toto, alios ex parte nimia vetustate consumptos* [3]; quorum singulis praescripta erant nomina pontificum, qui vixerunt saeculis nono, decimo, undecimo. Ex his *tomis*, *tomulis* Deusdedit citat, nullo ordine temporum, locationes praediorum, patrimoniorum, civitatum; excerptis vero inde sumptis praefixit lemma: « *Quae secuntur sumpta sunt ex tomis Lateranensis bibliothecae* ». Similibus verbis totam seriem conclusit: « *Haec ex tomis patriarchii Lateranensis* ». Deinde sequuntur, servato ordine temporum, excerpta e regestis Honorii I (a. 625-638), Gregorii II, Zachariae, Gregorii VII, cuius citantur singuli libri regestorum usque ad octavum (a. 1080). Deusdedit usus est ipsis regestis integris et authenticis, non epistolis inde selectis et vulgatis [4]. Locum, quo regesta vidit, Deus-

[1] V. Marini, *Papiri* p. 221.

[2] Stevenson, l. c. p. 305-398.

[3] V. Stevenson, l. c. p. 384.

[4] De regestis Gregorii VII adhibitis a Deusdedit vide Pflugk-Harttung

dedit tacet: res ipsa et contextus indicant tum *tomos* tum *regesta* in eodem archivo extitisse. *Tomi charticii,* quos Deusdedit accurate distinguit a regestis, Marinio iudice erant *rotuli* papyracei, id est acta et instrumenta, quae dicuntur chartae et diplomata. Huius modi chartae authenticae locationum dabantur eis, quibus praedia locata erant; eorum vero *protocolla* servabantur in tabulario. Quare hi *tomi, tomuli* non nisi *protocolla* locationum erant, distincta a regestis epistolarum. Deusdedit praeter *tomos* citat *tres chartas armarii Lateranensis palatii.* Sed quum statim sequatur donatio facta *sub Ioanne XV papa in alio tomo,* et citetur quoque *charticium privilegium,* quo Leo IX locavit *comitatum Ariminensem,* locationes relatae in *protocolla* a *chartis* et *privilegiis* liquido non distinguuntur. Nempe *protocolla* descripta non erant in paginis continuis, sed singillatim in chartulis sive schedis; quare Albinus scholaris opposuit *scedulas et protocolla quaternis* librorum [1]. Hinc inter *tomulos charticios protocollorum* et *tomos* donationum ac privilegiorum quaedam videtur suboriri confusio. Bibliotheca vero, in qua hi *tomi* extabant, seiungi minime debet ab archivo seu scrinio Lateranensi; quippe cuius, non minus quam *regesta, tomi* et *protocolla* propria essent. Sed quum hoc tempore praeesset archivo *bibliothecarius et cancellarius* [2], tum scrinia *tomorum,* tum armaria regestorum et codicum a Deusdedit appellata sunt *bibliotheca patriarchii Lateranensis* [3].

in *Neues Archiv* VIII p. 229 et seqq.; Ewald, l. c. p. 420. Contra dixit Löwenfeld, l. c. X p. 309 et seqq.; sed pro sua et Ewaldi sententia iterum scripsit Pflugk-Harttung, l. c. XI p. 143 et seqq.

[1] V. Stevenson, loc. c. p. 357.

[2] V. Pitra, l. c. p. 342.

[3] In aliam sententiam discessit vir harum rerum peritissimus Pflugk-Hart-

Tomos, tomulos charticios Deusdedit quidem omnes recenset tanquam pertinentes ad *bibliothecam Lateranensem, patriarchium Lateranense:* eorum vero nonnullos dicit se vidisse *iuxta Palladium, in chartulario iuxta Palladium, in eodem chartuario.* Quae vocabula, a doctissimo quoque Caietano Marinio perperam interpretata de *palatio* Lateranensi, designant *turrim chartulariam* sitam ad s. Mariam novam et arcum Titi sub colle Palatino et monasterio, quod medio aevo dicebatur *Palladium.* Ibi episcopium aedificari coeptum a Ioanne VII deinde munitum ita est, ut saeculis undecimo et duodecimo haberetur *firmissima munitio,* in quam se recepit Urbanus II a. 1088 [1]; et *locus tutissimus curiae* [2]. Ea munitio tuenda praesidio militari commissa est Frangipanis *vassallis* ecclesiae Romanae eiusque quodam modo *castellanis* [3].

His consideratis intelligitur, quo modo *turris chartularia* fuerit iuris *patriarchii Lateranensis,* et bibliothecae eius pars sive repositorium; et cur *tomos* in ea repositos Deusdedit recensuerit una cum *tomis bibliothecae* et *patriarchii Lateranensis.* Inde historia veteris archivi ecclesiae Romanae temporibus turbulentissimis valde illustratur; inde quo turbine vetus scrinium et bibliotheca sedis apostolicae saeculo praesertim XIII dissipata sint et abolita, probabiliter declarari posse coniicio.

tung (*Neues Archiv* VIII 1883 p. 240, 241): in qua nescio an etiam nunc permaneat (cf. Stevenson, l. c. p. 343, 344).

[1] Watterich, Vitae pont. II p. 589, 590.

[2] Pandulphus diac. in vita Gelasii II, l. c. p. 95.

[3] Haec exposui in commentario supra citato de thesauro nummorum Anglo-saxonico e stipe collaticia *denarii s. Petri* reperto anno 1883 ad pedes collis Palatini; ad quem commentarium lectorem remitto.

CAPUT XII.

Vetus archivum et bibliotheca sedis apostolicae dispersa et destructa saeculis XII et XIII: novum archivum sive *cancellaria* ab Innocentio III condita in aedibus Vaticanis.

Initio saeculi XII regesta pontificum iam non tota extabant Romae sive in archivo Lateranensi sive in turri chartularia: sed eorum saltem pars aliqua, crebris pontificum migrationibus disseminari coepta vel tutioris custodiae gratia tradita monasteriis munitissimis, quaerenda erat extra Urbem. Id discimus ex actis diuturnae litis de finibus dioeceseon Arretinae et Clusinae in tabulario ecclesiae Arretinae n. 435 [1]. Etenim lis definita tandem est ab Honorio II paullo ante annum 1125, regesto Alexandri II e monte Soracte Romam eius controversiae gratia allato [2]. Sed maiorem partem archivi sedis apostolicae, et praesertim regesta successorum Gregorii VII, toto saeculo XII Romae servata esse et ordinata, luculenter testantur collectanea Albini scholaris et liber censuum Cencii camerarii, quae superiore capite commemoravi, in ipsis archivis eo

[1] De hac lite v. Grazini, Vindiciae ss. martyrum Arretinorum, Arretii 1755 p. 55-59; Troya, *Codice diplom. Longob.* n. 400; Savigny, *Gesch. d. röm. Rechts* 2 ed. I p. 259.

[2] « *Accessit ad eum* (Guidonem episcopum Arretinum) *quidam clericus.... et ait..... Mitte ad montem Syratti pro registro pp. Alexandri* (II), *in quo est definitiva sententia* etc.; *quo* (registro) *misso et aperto statim occurrit praefata sententia, secundum quam Aretinus episcopus victoriam retulit* (Grazini, l. c. p. 73).

saeculo exeunte confecta. Quae quum satis nota et a Paulo Fabre uberrime illustranda sint, ab iis excutiendis supersedeo.

Regesta successorum Gregorii VII aucta sunt adnotationibus historicis; quarum sparsa indicia hoc loco colligi necesse est. Auctor codicis canonum Britannici (add. mss. 8873), quem P. Ewald accurate descripsit [1], et unde plurimae epistolae ineditae pontificum nuper prolatae in lucem sunt [2], adhibuit regesta Gelasii I, utriusque Pelagii, Leonis IV, Ioannis VIII, Stephani VI, Alexandri II, denique Urbani II tantummodo a die 13 Martii 1088 ad 10 Sept. 1089. Quare ipsa regesta expilavit exeunte saeculo XI, vel usus est excerptis inde iam sumptis et ad id tempus continuatis. Excerptis vero epistolarum Urbani II in codice Britannico insertae sunt adnotationes historicae tanquam e regestis desumptae. Quas in regestis vere extitisse confirmat Honorius III scribens Romae ad archiepiscopum Tolosanum: « *testamur, quod in regestis felicis recordationis Urbani II .... scriptum est .... in haec verba* »: sequitur brevis narratio de Bernardo archiepiscopo Toletano iisdem verbis, quibus in codice Britannico [3]. Similes narrationes insertas esse regestis Paschalis II indicat codex Vat. 1984 collatus cum collectaneis Albini scholaris [4]. Denique eiusdem generis adnotationes extitisse in re-

[1] *Neues Archiv* V p. 275-414, 505-596.

[2] Löwenfeld, Epist. Rom. ineditae, Lipsiae 1885.

[3] V. Ewald, l. c. VI p. 453, qui citat epistolam Gregorii IX (a 1239-1240): sed in Prolegomenis ad Regestum Clementis pp. V cura et studio monachorum s. Benedicti editum a. 1884 p. XXIV refertur epistola Honorii III, cuius verbis Gregorius IX usus est; quare testimonium de regesto Urbani II et de adnotationibus historicis eidem insertis Honorii III est, non Gregorii IX.

[4] V. Stevenson, l. c. p. 373-375.

gesto Hadriani IV a. 1155 Henricus Stevenson docuit e citato codice Albini f. 137 [1].

Praeter codicem canonum Britannicum, alter eiusdem generis codex Cantabrigiensis nuper excussus est; unde in lucem redierunt epistolae plurimae nondum notae Alexandri III (a. 1178-80), et singulae successorum eius Hadriani IV, Lucii III e regestis desumptae [2]. Regesta Alexandri III non semel citavit Honorius III (a. 1216-1227) itemque Hadriani IV, Anastasii IV, Gelasii II, Lucii II [3]. Post Honorium III nemo meminit regestorum epistolarum pontificum, qui fuerunt ante Innocentium III [4]. Neque quum ineunte saeculo XIV regesta pontificum translata sunt Perusiam, inde Asisium, denique Avenionem, eorum volumen ullum authenticum supererat antiquius exeunte saeculo XII, id est pontificatu Innocentii III. Igitur iactura regestorum, quae antiqua appellavi, facta est vertente saeculo XIII, post pontificatum Honorii III (a. 1216-1227), ante eiusdem fere saeculi finem vel initia decimi quarti.

Nunc si quaeratur, quae tantae iacturae eo tempore probabilis causa possit excogitari, reputanda sunt quae superiore capite dixi: turrim chartulariam saeculo XI exeunte et vertente XII fuisse *chartarium* bibliothecae sedis apostolicae et *locum tutissimum curiae*,

[1] L. c. p. 371.

[2] Löwenfeld, *Registerfragment Alexanders III mit unbekannten Briefen und eine neue Canon-sammlung* in *Neues Archiv* X (1885) p. 586 et seqq.; eiusdem Epist. Rom. pont. ined. p. 129, 149-208.

[3] Proleg. ad Reg. Clem. V, l. c.

[4] De regestis Urbani II a Gregorio IX memoratis iam monui hunc non proprio, sed Honorii III nomine et verbis esse loquutum.

eiusque *munitionem fortissimam;* in quam Urbanus II et successores se receperunt, praesertim Alexander III, in *tutis Frangapanum domibus apud s. Mariam novam et Chartulariam* diu commoratus [1]. Itaque valde probabile est in eo *chartario* servata esse regesta Alexandri III aliorumque pontificum eiusdem fere aetatis; quin et ibidem *tutissimae* custodiae gratia conditum et obseratum esse thesaurum veteris scrinii sedis apostolicae translatum e patriarchio Lateranensi. Frangipani vero, quorum fidei turris chartularia commissa erat, ita ut inde agnomen sortiti sint, post decessum Honorii III, qui omnium ultimus regestorum saeculi XI et XII mentionem fecit, desciverunt a pontifice; et iussu Friderici II imperatoris, quidquid ecclesiae Romanae nomine obtinebant a *Palatio* ad *Colosseum* tradiderunt Annibaldis fautoribus imperii [2]. Sic non modo turris chartularia, sed et quidquid veterum regestorum, chartarum, librorum in ea conditum erat, videtur venisse in potestatem hostium ecclesiae. Quid inde detrimenti ceperit *chartarium* sedis apostolicae, docet ipse, ni fallor, occasus veteris archivi et regestorum antiquiorum pontificatu Innocentii III; e quibus exeunte saeculo XIII vel ineunte XIV iam nihil supererat.

Quomodo vero factum sit, ut vicissim regesta inde ab Innocentio III serie fere non interrupta ad nos pervenerint, facillime declaratur. Innocentius enim pontifex magni animi et mentis providissimae cuncta curiae ministeria ordinavit. Ab eius pontificatu

[1] Bosonis, Vita Alexandri III ed. Watterich, Vitae pont. II p. 406.

[2] Hanc cessionem irritam pronuntiavit Innocentius IV a. 1244 (Marangoni, *Mem. dell'Anfiteatro Flavio* p. 52, 53; Theiner, Cod. diplom. dom. temp. I p. 118 n. 207; Potthast, Reg. n. 11355; Berger, *Registres d'Innocent IV* p. 106, 107).

incipit nova aetas *cancellariae* pontificiae [1]. Innocentius enim *cancellariae* ac *camerae* apostolicae novam sedem constituit, longe a patriarchio Lateranensi et a turri chartularia: « *quia non tantum honorabile sed utile censuit, ut summus pontifex apud sanctum Petrum palatium dignum haberet, fecit ibi de novo ... domos cancellarii, camerarii* » etc. [2]. Vetera vero regesta in novam sedem Innocentius haud transtulit. Etenim si archiva tum vetus tum novum in aedibus Vaticanis tunc ordinata essent et eidem providae custodiae commissa, fieri non potuisset, ut cuncta regesta Innocentio III antiquiora eodem vertente saeculo perirent, series vero a pontificatu eius incipiens tota conservaretur [3].

Erunt fortasse qui cogitabunt, regesta antiquiora ideo periisse, quod scripta essent in libris *charticiis*. Certe antiquitus et usque ad initia saeculi undecimi epistolae pontificum et quaecunque gesta

[1] « *L'avénement d'Innocent III fût une ère nouvelle pour la chancellerie pontificale* » Delisle, *Mém. sur les actes d'Innocent III* p. 5. (*extrait de la Bibl. de l'école des chartes* 4 ser. III, IV).

[2] Mai, Spicil. Rom. VI p. 307. Pars gestorum Innocentii III, in qua haec leguntur, ignota Balutio, edita est ab Angelo Maio (l. c.) e codice bibliothecae Vaticanae, nempe 6091. Qui non nisi recens apographum est codicis tabularii Vaticani XI, 25, chartacei scripti saeculo XIV, translati ex archivo Avenionensi a. 1604.

[3] Series regestorum ab Innocentio III recensetur in libello Gregorii Palmieri, Ad Vaticani archivi Rom. pont. regesta manuductio, Romae 1884. Regesta annorum X, XI, XII pontificatus Innocentii III, quae in archivo Vaticano desiderabantur, comes de Ashburnham vir nobilissimus obtulit Leoni XIII pont. max. curante I. B. Pitra v. em. (v. Battandier in *Studii e documenti di storia e diritto* VI p. 81 et seqq.: Pitra l. c. p. 486, 487; Delisle, *Les registres d'Innocent III* in *Bibl. de l'école des chartes, Janvier 1885*).

authentica erant *charticia*, id est papyracea [1]; item acta conciliorum, quorum plura exemplaria authentica chartacea a patribus subscripta conficiebantur [2]: denique regesta epistolarum in scriniis sedis apostolicae exarata esse in *libris charticiis* docemur a Ioanne diacono, cuius verba de huiusmodi libris epistolarum Gregorii Magni in eo scrinio prostantibus non semel commemoravi. Ceteros quoque codices bibliothecae sedis apostolicae fuisse maiori numero papyraceos quam *membranaceos*, ex actis concilii Constantinopolitani sexti collegit Marinius [3]. Quare iactura *tomorum* et librorum archivi et bibliothecae Lateranensis videri potest imputanda fragilitati chartae papyraceae, quae difficillime aetatem tulit. Verum regesta saeculorum undecimi et duodecimi, fuerunt certe *membranacea;* neque eorum pars ulla Innocentio III antiquior servata est. Quare non materia librorum, sed vis aliqua vel infortunium in causa fuerunt, cur ad unum omnes interierint.

Ceterum Romae exeunte saeculo XIII antiqui tum *libri* tum *tomi* (*privilegia*) *ex papyro in gazophylaciis* praesertim *antiquorum monasteriorum* haud desiderabantur; eorumque custodiae multo magis obfuit incuria ex ignoratione litterarum *non intelligi-*

[1] De *privilegiis* sive diplomatibus pontificiis, quorum exemplaria authentica papyracea supersunt, vide Delisle, *Rapport sur une communication de M. Brutails relative à une bulle sur papyrus du pape Serge IV* (1011) in *Bull. hist. et philol. du comité des travaux hist.* 1885 n. 2. De diplomatibus vero pontificiis exaratis in membranis, quorum exemplaria authentica antiquiora pertinent ad initia saeculi XI, v. Diekamp in *Mittheil. f. österr. G.* III p. 566; Ewald in *Neues Archiv* IX p. 332 et seqq.; Pitra, l. c. p. 83.

[2] V. Marini, *Papiri* p. 382.

[3] L. c. p. XVI.

bilium, quam corticis fragilitas [1]. In archivo sedis apostolicae translato Roma Avenionem, quum eius recensio fieret anno 1366, repertus est « *quidam rotulus de cortificibus arboris scriptus litteris quasi illegibilibus, prout supra ipsum scriptum est in quadam cedula, et ideo non fuit summatus* » [2].

Non in papyro, sed in membranis partim purpureis, et aureis argenteisve litteris exarata erant « *privilegia et litterae, ab imperatoribus et regibus aliisque principibus, nobilibus ac fidelibus Christianis sedi apostolicae concessa vel missa, quorum aliqua bullis aureis, alia vero sigillis plumbeis aut cereis roborata* », quae « *ne occasione casuum futurorum, quibus corporalia subiacent universa, deperirent* », Innocentius IV a. 1245 transcribi iussit eorumque apographa a patribus concilii Lugdunensis recognosci et sigillis muniri [3]. Quum haec pretiosiora *munimenta* fortunam veteris archivi sortita non sint et etiam nunc extent, oportet ea in *nova cancellaria* vel *camera apostolica* Innocentiana in Vaticano reposita fuisse et ab interitu praeservata.

[1] Simonis Ianuensis (medici Nicolai IV a. 1288-1292), Clavis sanationis Venetiae 1514 p. 37: « *gazophylacia antiquorum monasteriorum Romae....* continent *libros et privilegia ex papyro scripta ex literis non intelligibilibus, nam figurae nec ex toto Graecae nec ex toto Latinae erant* ». Huius insignis testimonii, quod neque Marinio neque aliis, qui de papyris scripserunt, innotuit, me admonuit Ioseph Lais v. c. sodalis Philippianus.

[2] Marini, l. c. p. 222.

[3] Berger, *Les registres d'Innocent IV* I p. XLVII: cf. Marini, *Mem. istoriche degli archivi* p. 9, 10; Martene, Script. vet. coll. II p. 1223 et seqq.; Huillard-Bréolles in *Notices et extraits des mss. de la bibl. imp.* XXI P. II p. 267 et seqq.; Delisle, *Mélanges de paléographie et de bibliographie*, p. 405-410.

CAPUT XIII.

De bibliotheca sedis apostolicae a Bonifatio VIII ad Eugenium IV (a. 1295-1447).

Exeunte saeculo XIII anno 1295 iussu Bonifatii VIII confectus est index codicum bibliothecae pontificiae, antiquissimus eorum, qui ad nos pervenere. Inde incipit series longissima per sex saeculorum cursum fere continua indicum bibliothecae et archivi sedis apostolicae. Quare a pontificatu Bonifatii VIII ordienda est huius tractationis pars, quae non conquisitis undique testibus sagacibusque coniecturis, sed ipsis indicibus librorum intexta, ab historia pontificum et litterarum plenam lucem mutuatur. Totum vero instrumentum recensionum antiquarum bibliothecae pontificiae, secundum ea quae in praefatione significavi, neque nunc praesto est, neque decet eius partes potiores inde decerpi. Itaque ea tantum notabo, quae cum incepto ita cohaerent, ut a me omitti omnino non debeant.

Vertente saeculo XIII ante a. 1295 mentio bibliothecae sedis apostolicae nulla reperitur. « *Inventarium* vero *de omnibus rebus inventis in thesauro sedis apostolicae factum de mandato ssmi patris Bonifacii VIII an. 1295 pontificatus sui an. I°* » complectitur « *libros theologiae, iuris civilis, iuris canonici et medicinae et multos alios* », volumina fere 500, quibus altera manus adiecit: *it(em) CLX cartas edinas* [1]. Regesta pontificum, privilegia imperatorum, regum

[1] V. Ehrle, *Zur Geschichte des Schatzes der Bibliothek und des Archivs der Päpste im XIV Jahrhundert* (in Denifle et Ehrle, *Archiv für Litteratur-und Kirchengeschichte des Mittelalters* I p. 21 et seqq.).

ceteraque *munimenta* iurium sedis apostolicae, quorum apographa Innocentius IV recognoscenda curavit in concilio Lugdunensi, in hoc *inventario* desiderantur. Ea certe reposita erant in *cancellaria* et *camera apostolica*, quas Innocentius III constituit in aedibus Vaticanis; libri vero aggregati *thesauro sedis apostolicae* praesto erant pontifici residenti in patriarchio Lateranensi. Sane libri in hoc *inventario* recensiti fere omnes sunt quales usus quotidianus et studia theologiae et iuris eo tempore requirebant: duo tantum dicuntur *antiqui;* unus, *qui incipit de VII miraculis mundi;* alter *quidam liber antiquus de lictera Beneventana* [1]: pauci codices iuris civilis notantur scripti *littera antiqua*, *de antiqua et vili littera,* quorum ipsum argumentum indicio est eam antiquitatem vix de saeculo duodecimo esse interpretandam [2]. Codicum vere antiquorum e vetustis bibliothecis ecclesiae Romanae, quarum historiam supra explicavi, ne unus quidem in hoc *inventario* agnoscitur.

Thesaurus, bibliotheca librorum, archivum translata sunt Perusiam anno 1304. In indice librorum ibi confecto a. 1311, unde excerpta fecit Carolus Wenk [3], et quem totum nunc edet Fr. Ehrle, codices antiqui recensentur praesertim quattuor, quorum descriptionem exhibeo ex apographo ab editore mecum comiter communicato:

[1] Codd. *inventarii* citati 182, 355 ed. Ehrle. De codice 355 *littera Beneventana,* cuius titulus desideratur, infra dicam.

[2] Codd. 359, 362, 364, 370.

[3] *Ueber päpstliche Schatzverzeichnisse des 13 und 14 Jahrhund. und ein Verzeichniss d. päpstl. Bibliothek v. Jahre 1311* in *Mittheil. d. Inst. für österreich. G.* VI, 2.

[cod. 461] *Item librum Augustini contra Faustum Manicensem, de bona nota antiqua, scriptum in cartis pecudinis, . . . et est in tabulis antiquis et corosis cohopertis de corio albo et est scriptum in principio ipsius libri: LIBER ISTE EST SANCTE MARIE NOVE DE URBE.*

[cod. 201] *Item quemdam librum antiquum de nota antiqua, qui est intitulatus: HIC EST LIBER SANCTE MARIE NOVE etc.*

[cod. 504] *Item unum librum satis magnum antiquum, scriptum de bona et antiqua lictera in cartis edinis, in quo continentur epistole Ieronimi et Damasii et nonnullorum aliorum;... et est scriptum in principio: HIC LIBER EST Lateranensis ecclesiae, quicumque eum abstulerit vel celaverit vel titulum istum deleverit, anathema sit.*

[cod. 499] *Item quendam librum multum antiquum, qui intitulatur in principio: IOHANNES EPISCOPUS BOSONI ILLUSTRISSIMO COMITI, scriptum de antiqua littera cum ditongis in cartis pecudinis, . . . et est in tabulis multum antiquis cohopertis de corio albo, et est scriptum in principio: LIBER fratrum Casinensium assignatus per Berardum canonicum basilice principis apostolorum domino pape.*

Haec descriptio quattuor codicum *antiquorum* conferenda est cum iis, quae superiore capite dicta sunt. Codex 499, qui *multum antiquus* dicitur, et *de antiqua littera* et *cohopertus tabulis multum antiquis*, est notissimum volumen epistolarum Ioannis VIII, scriptus *littera Beneventana* saeculi XI, quod I. Levi accuratissime examinavit [1]. Igitur codex, qui anno 1311 habebatur omnium antiquior in bibliotheca pontificia, trium vix saeculorum antiquitate pollebat; neque e vetere archivo sedis apostolicae duce-

[1] *Archivio della soc. R. di st. patria* IV (1881) p. 161 et seqq.; cf. Ewald in *Neues Archiv* VI p. 647.

bat originem, sed e monasterio Cassinensi. Adnotatio de Berardo, qui codicem donavit *domino papae,* censetur scripta manu saeculi XIV; est autem paullo antiquior. Idem enim codex, meo iudicio, notatur in *inventario* anni 1295 verbis supra relatis: *quidam liber antiquus de lictera Beneventana.* Quum volumen titulo careret, in indice quoque anni 1339 censitus est absque designatione argumenti [1]. Sic codicis celeberrimi ingressus in bibliothecam pontificiam repetendus est ab anno saltem 1295. Item e ceteris tribus codicibus *antiquis* recensitis a. 1311 nullus ab origine fuit bibliothecae patriarchii Lateranensis; sed unus *ecclesiae Lateranensis,* duo *s. Mariae novae.* Quorum saltem duo (461, 504) in bibliotheca pontificia iam extabant a. 1295 [2]. Quum aedes s. Mariae novae iuncta esset *munitionibus tutissimis curiae* ac praesertim turri chartulariae, pontifices in ea *munitione* et turri residentes inde per fornices accedebant ad contiguam aedem sacram, qua utebantur tanquam pontificia ac paene *succedanea* Lateranensi. Itaque clare patet, cur potissimum codices sumpti e secretario *s. Mariae novae* et unus *ecclesiae Lateranensis* censiti sint inter antiquiores superstites in bibliotheca pontificia a. 1311. Cuncta vero, quae supra dixi de interitu vetustioris bibliothecae Lateranensis et de turri chartularia, his indicibus librorum confirmantur.

De ceteris recensionibus bibliothecae et archivi sedis Apostolicae, confectis Asisii et Avenione toto saeculo XIV et ineunte XV et de bibliotheca nova ac ditissima Avenione instituta interim con-

[1] V. Denifle, *Archiv* etc. II p. 87.

[2] *Inventarium* a. 1295 ed. Ehrle n. 82, 86.

sulantur Fr. Ehrle [1], Henricus Denifle [2], Mauritius Faucon [3]. Bibliothecam Avenionensem Benedictus XIII *(antipapa)* insigniter auxit et magnam partem transtulit Peniscolam in Hispania a. 1408: librorum illuc translatorum recensio legitur in codice Parisiensi Lat. 5156 A [4]. Qui libri, extincto schismate, redierunt Avenionem; sed multi ex iis dati sunt collegio Tolosano instituto a Petro de Foix cardinali et postea dispersi vagarunt perveneruntque praesertim ad bibliothecam Colbertinam. Dum cuncta schismate Avenionensi perturbata erant, de nova bibliotheca Romae condenda cogitatum non est. Immo Gregorius XII anno 1407 consensum praebuit venditioni aliquot codicum ecclesiae Romanae (usus fortasse liturgici) pretio aureorum (flor.) 500, ut necessitatibus aerarii pontificii subveniret [5]. *Regesta bullarum* eius temporis, id est pontificum, qui Romae sederunt post reditum Gregorii XI in Urbem, usque ad annum 1428 *diu steterunt in locis conventus s. Mariae supra Minervam* [6].

Schismate sublato, Martinus V a. 1418 paucos e libris Avenionensibus ad se deferendos curavit [7]. Anno 1428 iussit transferri

[1] L. c. et p. 228 et seqq.; 307 et seqq.

[2] *Die päpstlichen Registerbände des 13 Jhs. und das Inventar derselben vom J. 1339* in *Archiv* etc. II (1886) p. 1-105.

[3] *La librairie des papes d'Avignon, sa formation, sa composition, ses catalogues* (a. 1316-1420) *tome* I, Paris 1886 (*Bibl. des écoles fr. d'Athènes et de Rome* XLIII): cf. Muratori, Antiq. VI p. 76 et seqq.; Delisle, *Le cabinet des mss. de la bibl. imp.* I p. 486 et seqq.; *Inv. gén. des mss. français de la bibl. nat.* I p. CV, CVI.

[4] V. Delisle, *Le cabinet* etc. l. c. p. 489 et seqq.

[5] Theiner, Cod. diplom. III p. 159.

[6] Marini, *Mem. degli archivi* p. 17.

[7] Theiner, l. c. p. 233.

ea regesta, quorum paullo supra memini, *ad loca in palatio apostolico apud ss. Apostolos nunc parata* [1]. Dresdae servatur codex Martiani Capellae, ornatus insigniis Martini V, fortasse e privata eius bibliotheca [2]. Paullo post eius mortem, ineunte anno 1432, Ambrosius Traversari *pontificis bibliothecam* (a *bibliotheca s. Petri* distinctam) *ingressus, Graeca volumina quaedam notavit, novi nihil invenit, praeter quam Isaac Syri opuscula de perfectione vitae religiosae* [3]. Tunc sedebat Eugenius IV, qui anno 1441 mandavit, ut a Petro de Fuxo (de Foix) cardinali redderentur sedi apostolicae *nonnulla privilegia et libri .... ex archivis celeberrimarum Lateranensis et s. Petri ecclesiarum ad partes Avenionenses portata* [4]. Denique anno fere 1443 facta est recensio librorum Eugenii IV, quae ab Eugenio Müntz et Paulo Fabre e tabulario Vaticano deprompta typisque iam impressa quam primum in lucem emittetur. Complectitur volumina fere 340 tum sacrae tum profanae litteraturae: Graeca autem nulla [5], quanquam ea vidit Ambrosius Camaldulensis in bibliotheca pontificia anno 1432. Quare haec recensio fortasse re-

[1] V. Marini, l. c., qui recte negat id quod Assemani aliique, duce Panvinio, temere asseruerunt, archivum Avenionense a. 1417 a Martino V Romam esse translatum.

[2] V. Blume, Iter Ital. III p. 18.

[3] Ambrosii Traversari, Ep. VIII, 42, 43 ed. Mehus: cf. eiusdem Hodoeporicon p. 10, ubi dicit se reperisse ad s. Caeciliae trans Tiberim homilias XXXIX Origenis in Lucam a Hieronymo in Latinum versas et *alias tres in psalmos*. De *bibliothecis* tunc Romae *deletis, ut divinae Veronicae facies* (in membranis deletitiis) *pingeretur*, queritur Cencius (Rusticus) Romanus (Quirini, Diatriba praelim. ad Fr. Barbari epist. p. X).

[4] Theiner, l. c. p. 349.

[5] Unum tantum psalterium notatur partim Latinum, partim Graecum.

spicit libros peculiares Eugenii IV. Plurimi codices dicuntur scripti *littera antiqua*. Quae verba intelligenda sunt, non de codicibus antiquis, sed de libris ineunte saeculo XV scriptis littera formae antiquae, cuius usus ea aetate, renascentibus studiis antiquitatis, auctore praesertim Nicolao Niccolo, renovatus est [1]. Sane plures libri poetarum et oratorum, qui floruerunt exeunte saeculo XIV et ineunte XV, Francisci Petrarca, Leonardi Bruni Arretini, Ambrosii Traversari, Maphaei Vegii, aliorum notantur scripti *littera antiqua*. Quare ne in hoc quidem indice ulla deprehenduntur vestigia codicum antiquissimorum veteris bibliothecae sedis apostolicae. Notatur quidem « *Missale unum magnum in pergameno antiquissimum, littera antiqua sine principio, incipit: Pastores loquebantur* »: sed e libri argumento et initio (*missae* de natali Domini) haud videtur colligi antiquitas codicis maxima.

CAPUT XIV.

De bibliotheca Vaticana eiusque indicibus a Nicolao V ad initia saeculi XVII.

Nunc ad eam, quae proprie dicitur bibliotheca Vaticana, noster sermo pervenit. Huius initia repetenda sunt a Nicolao V, qui instituit in aedibus Vaticanis bibliothecam, iudicio doctorum hominum suae aetatis, « omnium, quae fuerant, praestantissimam » [2].

[1] V. Voigt, *Die Winderbelebung des cl. Alterthums*, I p. 401, 402.

[2] V. Tortellii, Comm. grammaticae de orthographia, Tarvisii 1577, in prooemio (et ap. Bandini, Bibl. Leopold. Laur. I p. 498): cf. Vespasiani, *Vita di*

Eius index confectus a Ioanne Tortellio nullibi reperitur. Extat *inventarium* librorum Nicolai V, qui post eius mortem iussu Callisti III recensiti sunt [1], brevi edendum ab Eugenio Müntz; neque tanti thesauri famae par esse videbitur. Qua de re, ne editoris iudicium praevertam, dicere supersedeo. Immo totam historiam bibliothecae Vaticanae cursim nunc attingam, quippe quae reservanda sit, ut initio monui, praefationibus uniuscuiusque classis codicum Vaticanorum.

De bibliotheca magno sumptu aucta a Callisto III, quae Assemani referunt, nullo nituntur fundamento [2]: vicissim, quae de libris ab eo spretis et dispersis Vespasianus narrat, leviter recipienda non esse Eugenius Müntz demonstravit [3]. Pius secundus plurimos codices privatim possedit [4]; quorum pauci tantum Graeci sero in Va-

Niccolò V ap. Mai, Spicil. I p. 24 et seqq.; Manetti, Vita Nicolai V (in Muratori, Rer. Ital. script. III); Aurispa ap. Bandini, l. c. II p. 555; Mittarelli, Bibl. codd. mss. s. Michaelis Venetiis p. 82; Mehus, Vita Ambrosii Camald. p. LXV; Zanelli, *La biblioteca Vat.* p. 8, 9; Müntz in *Gazette des beaux arts* 1877 p. 423 et seqq.; Voigt, l. c. II p. 200. De Enoch Asculano a Nicolao V conquirendis codici bus misso usque in Daniam v. Haupt, Opuscula I p. 347. De *canone bibliographico* ab ipso Nicolao V conscripto Vespasianus, l. c. p. 32; von Reumont, *Lorenzo de'Medici* I p. 414; Enea Piccolomini in *Archivio st. ital.* ser. III tom. XXI p. 102; G. Sforza, *La patria di Niccolò V*, Lucca 1883 p. 359-381.

[1] Cod. Vat. 3959; et cod. Matritensis acad. hist. 71: « *Inventarium fusissimum omnium librorum et codicum Callixti pape III, quod ordinavit Cosmas de Monserrato, datarius ipsius domini papae et postea Vicensis episcopus* » (Ewald in *Neues Archiv* VI p. 340; cf. Heine, *Serapeum* 1847 p. 92). *Inventarium quorumdam librorum repertorum in cubiculo Nicholai pape quinti post eius obitum* e tabulario Vaticano editum est a Hier. Amati in *Arch. st. ital.* ser. III tom. III p. I pag. 207 et seqq.; Sforza, l. c. p. 385-391.

[2] Praef. ad Catal. codd. etc. p. XXI.

[3] *L'héritage de Nicolas V* in *Gazette des beaux arts*, l. c.

[4] De bibliotheca Pii II v. Cugnoni, Aeneae Silvii opp. inedita p. 17 et seqq.;

ticanam pervenere. Xystus IV inceptum Nicolai V post mortem eius neglectum perfecit. Aulas libris recipiendis splendide paravit; bibliothecam quadrifariam divisit in publicam Graecam et Latinam; secretam, id est archivum; pontificiam, id est privatam pontificis. Codices omnes certo ordine distributos Bartholomaeus Platina adiutore Demetrio Lucensi descripsit. Hanc quoque descriptionem Eug. Müntz et Paulus Fabre edendam suscepere. Interim eius exemplaria manu scripta et indices quoque confectos post obitum Xysti IV usque ad Leonem X distincte recensui in libello, *La biblioteca della sede apostolica* p. 43, 44; ad quem de tota hac historiae parte lectorem remitto.

Anno 1527 Urbe direpta, bibliotheca quoque detrimentum passa est. Libri vero praedati sollicite requisiti sunt curis Marcelli Cervini bibliothecarii (deinde pontificis eius nominis secundi) [1]: regestum Gregorii IX annorum III et XV eiusdem cura restitutum est in in locum suum anno 1548 [2]. *Libros* (regesta), *qui tempore Innocentii VIII erant in camera et hodie non reperiuntur*, Panvinius notavit in codice Vat. 3924 f. 25'. Post eam iacturam nova recensio librorum facta est *iussu et industria Marcelli Cervini* (cod. Vat. Lat. 3946);

de eius codicibus Graecis inlatis in Vaticanam, sedente Clemente XI, Assemani, Bibl. orient. Clem. Vat. I p. 593-97; Duchesne, De codicibus mss. Graecis Pii II in bibl. Alexandrino-Vaticana, Paris 1880. Sed in hanc seriem aliquos codices irrepsisse scriptos post obitum Pii II saeculo XVI monuit Voigt, l. c. II p. 236.

[1] Index librorum, quos Marcellus Cervinus recuperavit, scriptus est in cod. Vat. Lat. 3963.

[2] Vide testimonium Fausti Sabaei custodis bibliothecae editum a Gasparoni, *Lettere ed arti, appendice al tomo II* p. 119 et seqq.

quae in tria nobilis formae volumina dispertita (codd. 3967-69) usui fuit toto saeculo XVI [1]. « *Index bibliothecae Graecae Vaticanae confectus a Metello Kal. Sept. a. 1545* » extat in codice Vat. Lat. 7132 [2]. Graecorum item codicum indicem in ordinem, ut aiunt, alphabeticum digestum a Michaele Rosaita a. 1555 Ioseph Cozza *vicebibliothecarius* repperit Neapoli inter codices Farnesianos hoc praefixo titulo: Πίναξ σὺν Θεῷ πάντων τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Παλατίου κατ' ἀλφαβητόν Huius modi indices codicum tantummodo Graecorum bibliothecae Vaticanae multiplicatis exemplaribus in Gallias quoque et Hispaniam pervenere [3].

Xystus V novas aedes bibliothecae regia magnificentia et cultu, qui veterum bibliothecarum ornamenta et splendorem refert, extruxit [4]. Tunc confectus est « *Index bibliothecae Vaticanae a tempore Nicolai V ac deinceps usque ad Xystum V* », cuius titulum tantum novimus descriptum ab Augustino Mariotti hoc ineunte saeculo in chartis, quae nunc servantur in archivo bibliothecae. Mariottus adnotavit: « *liber plus quam egregium* (sic), *scriptus a doctissimis et diligentissimis scriptoribus Vaticanis, qui etiam interdum palaeographiam sive specimen litterarum adiiciunt* ». Sequitur nota scutatorum 30, quot sive a Mariotto emptum volumen erat sive em-

[1] V. Greith, Spicil. Vat. p. 6: cf. *La bibl. della sede apost.* p. 45.

[2] Ioannes Metellus Sequanus Romam venit mense Aprili a. 1545 (v. Andres, Antonii Augustini epistolae, praef. p. 49): quare primo in Urbem adventu hunc indicem confecit.

[3] V. *La bibl. della sede apost.* p. 47, 48.

[4] V. Muzio Pansa, *La bibl. Vaticana con la storia delle cose fatte da Sisto V*, Roma 1590; Rocca, Bibl. apost. Vaticana, Romae 1591; Assemani, Praef. ad Catal. mss. bibl. Vat. p. XXIV et seqq.

ptoribus oblatum. Huius indicis vere pretiosi et a me multum quaesiti vestigium nondum ullum potuit reperiri.

Anno 1600 pervenit in bibliothecam Vaticanam insignissima series codicum et librorum legata testamento Fulvii Ursini, de cuius indice autographo testatoris (cod. Vat. 7205) et de eius nuperrima editione mentio facta iam est (p. VI) [1]. Indici Ursiniano alia postea manus appinxit ad marginem numeros, quibus singuli ex his libris censiti sunt in bibliotheca Vaticana; plerique inter codices Latinos a n. 3191 ad 3454 [2], et inter typis impressos seriei veteris, quorum item numeros nunc obsoletos eadem manus adnotavit.

Hoc tempore bibliotheca Vaticana a plurimis omnis litteraturae studiosis frequentabatur [3]; eius thesauri valde creverant, non modo legato Fulvii Ursini, sed et accessionibus variis codicum, quibus post recensionem factam a Marcello Cervino plutei Vaticani pontificum liberalitate et auctoritate sunt cumulati. Peculiari mentione digni sunt codices Bobienses, iussu Pauli V Romam translati et inter Latinos Vaticanos censiti inde a n. 5750; quippe qui Angelo Maio obtulerint celeberrimas scripturas palimpsestas [4]. Quare de instituenda nova recensione codicum Vaticanorum ineunte saeculo XVII oportuit deliberari.

[1] Cf. *La bibl. della sede apost.* p. 46.

[2] Alii codices Ursiniani sunt extra hanc seriem; e. g. codd. Vat. 4104, 4105, 5398.

[3] Schott, Itin. a. 1601 p. 146.

[4] V. Mai ad Ciceron. De republica p. XXIII.

CAPUT XV.

Stabilis recensio codicum Vaticanorum instituta ineunte saeculo XVII: archivum a bibliotheca seiunctum iussu Pauli V eiusque prima descriptio nunc detecta.

Initio saeculi decimi septimi incepta est a fratribus Rainaldis descriptio, qua nunc utimur, codicum Vaticanorum. Anno 1620 septem iam magna volumina confecta erant; scilicet sex descriptionis codicum Latinorum serie perpetua a n. 1 ad 6025, unum indicis auctorum et rerum per ordinem litterarum. Hoc incepto, post tot mutationes recensionesque varias, tandem bibliotheca Vaticana stabilitatem nacta est et ordinem codicum manu scriptorum perpetuum, eorumque descriptionem nunquam postea intermissam et ad hanc diem eadem fere lege ac forma continuatam. Nec sine diuturna deliberatione hominum doctissimorum bibliotheca pontificia. omnium fortasse prima, consequuta est optatam firmitatem ordinis codicum nunquam postea immutandi. Deliberati iudicii laus non ultima debetur patri annalium ecclesiae Caesari Baronio; cuius rei memoriam hactenus ignotam repperi in commentario inedito Ferdinandi de Carolis, De bibliotheca pontificia [1].

[1] Cod. Barb. olim 916: mihi vero praesto fuere chartae autographae auctoris opus praeparantis, servatae prius in bibliotheca Iosephi Angelini praesulis cl. mem., nunc Ioannis Caroli Rossi eq.

Operae pretium est referre testimonium, quanquam prolixum, huius viri et docti et eorum temporum aequalis, qui ab ipso Caesaris Baronii ore audita eleganter exposuit scriptisque mandavit.

" Pontificum et praefectorum ac uirorum doctorum consultationes de
„ tanta librorum congerie quam aptissime digerenda . . . nimis operosum esset
„ recensere; et quae reiecta sunt, tanquam minus profutura, libens prae-
„ tereo. Obtinuere Federicus et Marinus Raynaldi custodes, grauibus pro-
„ positis rationibus, ut uetus ordo, qui usui minime esse posset bibliothe-
„ cae unum in corpus tandem coalescenti, peruerteretur; nouo instituto etiam
„ indice, quo directore certissimo custodes in posterum uterentur. Oriental-
„ lem igitur ianuam ingressis aula bibliothecae . . . obiicit ad dexteram qua-
„ dratas inter columnas sacrorum uoluminum manuscriptorum pluteos, unde
„ manuscriptorum latinorum omnis ordo deducitur ex codicibus ueteris te-
„ stamenti exordia desumens. Glossa praeterea, ut illam uocant, in uniuer-
„ sae Scripturae sacrae uolumina, patrum ueterum commentaria, doctorum
„ quaestiones, omnis ecclesiasticorum rituum ratio, sacrorum annalium et hi-
„ storiae series, sermones pii, acta magnorum conuentuum, sanctiones et
„ decreta pontificum suis pluteis exposita cernuntur. Ad parietem ligneis in
„ loculis authorum graecorum labores manuscripti per grammaticorum et
„ rhetorum lucubrationes ad philosophorum, geometrarum et reliquorum sa-
„ pientum, ad oraculorum diuinorum penetralia, et ad patrum monumenta
„ curiosos aduenas perducunt. Sinistra in parte grammaticorum opes Musa-
„ rumque thesauros omnes poetarum, oratorum et historicorum sudore con-
„ gestos, dialecticae nodos et omnis arcana sapientiae patere conspicimus.
„ Ligneis loculamentis occidentalem ad parietem inter fenestrarum lumina
„ sitis uariae multiplicisque eruditionis aerarium, numero tamen distinguente,
„ latet. Utrinque excurrunt magni corporis ad occidentem recumbentis bra-
„ chia: septemtrionale dexterum, Pauli Quinti opus, ornatissimis in locu-
„ lamentis manuscriptos codices sacros et patrum scripta uariasque recon-
„ ditae doctrinae diuitias complectitur. Sinistrum australe a Xysto quinto
„ bibliothecae adnexum omnigenam multiplicis sapientiae supellectilem in

„ similibus loculamentis tegit . . . Perpetuus ordo authorum in suas classes
„ digerendorum per pluteos, incredibili affluenti in dies uoluminum copia,
„ seruari non potuit, sed exactissimi indicis ratio, quod ob copiam uarieta-
„ temque librorum seruari minime poterat, abunde supplevit. Quam in pro-
„ uinciam, defuncto Federico, Marinus nauiter incubuit. Dominicus autem
„ Raynaldus duo indicis uolumina, post Marinum sua manu exarauit, reliquis
„ perficiundis uoluminibus multos iam annos Alexander Dominici frater insistit.

„ Nec uero semel de indice coram bibliothecariis est disceptatum.
„ Alfonsus Caraffa et Marcus Antonius Columna saepius ea de re, doctis-
„ simis quibusque uiris in consilium adhibitis quaesiuere. Caesar Baronius,
„ Ludouicus Torres, Scipio Burghesius, quo praeside res bibliothecae plu-
„ rimum incrementi sumpsere, et Scipio Cobellutius, tota re diligentissime
„ perspecta, Clemente Octauo et Paulo Quinto annuentibus, quod a Baro-
„ nio et Cobellutio saepius audiui, coeptum opus perficiendum curarunt.
„ Indicem ipsum usus et dies approbauere. Si quis autem optimi rationes
„ instituti unquam immutare tentauerit, nae ille magno bibliothecae detri-
„ mento membra molis immensae luxata uix pertinaci uicenûm annorum
„ labore ad munera sueta reuocatum iri comperiet. Toto illo decennio, quo
„ Pauli Quinti iussu templo Vaticano exornando intentus, assidue in biblio-
„ theca uersabar, plura uolumina indicis pulcherrimi peruolutaui. Authorum
„ nomina ordine descripta, operum argumenta, librorum initia, numerus pa-
„ gellarum recensetur; characteris genus, forma, et magnitudo uoluminum,
„ aeuum etiam ipsum indagatur et apponitur, singula suis numeris signan-
„ tur, ut successiue in bibliothecam a principio sunt illata; numero libri
„ sedes ostenditur, addito pluteo in quo liber continetur; et si quando au-
„ thoris alicuius nomen aut operum tituli desiderantur, nihil intentatum
„ omnino relinquitur, donec in lucem proferantur. Quo factum est, ut ma-
„ gno cum bibliothecae emolumento supra terna authorum millia, qui in
„ bibliotheca diu latuerant, in hominum conspectum sint educta, et index
„ tam facili et aperto ordine constet, ut cuilibet imperito ad quaeuis in-
„ uenienda uolumina iter aperiat expeditissimum. Angelus Rocca Tagasten-
„ sis antistes, pontificii sacrarii praefectus Xysti magnificentiam et opus

„ edito uolumine celebrauit. Immensae moli summam imposuisse Paulus Quin-
„ tus uideri potuit, qui aedificationem amplificauerit, et pari splendore exor-
„ nauerit; archiuo praesertim extructo, ubi ex uetere Iulii primi instituto
„ arcana romanae sedis monumenta, quae uariis sedibus diuulsa latebant,
„ seruarentur pontificis tantum arbitrio promenda. Pluribus quoque mil-
„ libus uoluminum ueterum latine et graece scriptorum thesauros biblio-
„ thecae Paulus cumulauit, pleraque monumenta senio deformata restituens
„ et nitorem plurimis aere non paruo concilians. Cumque nullo censu biblio-
„ theca ad eam diem instructa quandoque magnis urgeretur angustiis, aes
„ perpetuum illi ex uetusti sacerdotii fundis attribuit, et ita ornamento ac
„ firmitati molis augustissimae in posterum opportune consuluit „.

Quae Ferdinandus de Carolis oratorio stilo involvit fortasse magis quam explicat, facillime declarabo. Codices in novam sedem a Xysto V translati distributi erant in classes et pluteos, ad eam fere normam, quam Bartholomaeus Platina constituerat designans loca librorum iussu Xysti IV. Eadem fuit forma bibliothecarum veterum et in earum pluteis designatio librorum, quemadmodum expositum est toto capite septimo. Itaque Baronius in Annalibus codices Vaticanos citat secundum pluteos et seriem librorum in unoquoque pluteo: e. g. codex nunc censitus inter Latinos n. 600 a Baronio citatur plut. III, 153 [1]. Aucta sensim continuis fere incrementis bibliotheca, nonnunquam insigniter ampliata accessione magnae alicuius copiae librorum, quemadmodum Ursinianae, cuius paullo supra memini, distributio in classes requirebat, ut singulis codicibus plutei et loca adsignarentur titulis et argumentis eorum convenientia. Quo pacto ordo librorum perpetuis mutationibus obnoxius erat; tabulae recensionis codicum continuo interpolandae

[1] Annal. ed. Luc. tom. XI p. 65.

erant; vel tota de integro, per haud longa temporis intervalla, recensio instauranda. Recte igitur et provide a Rainaldis fratribus, de bibliotheca Vaticana quam qui maxime meritis, consultum est, secundum ea, quae Ferdinandus de Carolis exponit, Caesaris praesertim Baronii ore testata. Praesides bibliothecae, quorum auctoritate totam rem a doctis viris in consilium adhibitis attente discussam definitamque esse et a Rainaldis exequutioni mandatam nunc discimus, fuere: Antonius Carafa bibliothecarius a. 1585-1590; M. A. Columna a. 1591-97; Caesar Baronius a. 1597-1607; Ludovicus de Torres a. 1607-1609; Scipio Burghesius a. 1609-1618, Scipio Cobellutius a. 1618-1626. Tantae consultationis et tam diuturni operis fuit designationi et indicibus codicum Vaticanorum eam normam praescribi praescriptamque exequutioni mandari, quae bono rei litterariae et doctorum hominum commodo etiam nunc durat; neque, ut Ferdinandus de Carolis iure monet, mutari poterit, quin maxima et paene irreparabilis totius bibliothecae perturbatio fiat.

Praeterea Ferdinandus de Carolis innuit, quo tempore ordo et descriptio codicum firmiter stabilitae sunt, Paulum V providisse, ut constitutio archivi a bibliotheca publica rigidius quam antea secernendi, secundum vota et decreta decessorum tandem perficeretur. Historiam archivi cum bibliotheca eiusque administratione coniuncti, sed in secreto conclavi sepositi a Xysto IV ad Paulum V, item scrinii secretioris in arce molis Hadrianae, Caietanus Marinius diligenter persequutus est in commentario saepe laudato (p. 17-30): cui tanquam praecipuo fundamento innituntur qui deinde de eodem argumento scripsere [1]. Marinius (l. c. p. 30) incertus

[1] Consulendi tamen sunt: Blume, It. Ital. III p. 24 et seqq.; Gachard, *Les*

haeret, quae in procuratione huius archivi a Paulo quinto constituti partes et munia fuerint Michaelis Lonigo Estensis. Mihi vero nuper contigit reperire insigne volumen authenticum gestorum constitutionis archivi decretae a Paulo V, et plenissimae descriptionis librorum, qui e bibliotheca aliisque locis sumpti sunt in illud inferendi. Auctor descriptionis est Michael Leonicus, de quo in eiusdem voluminis praefatione anonyma, cui titulus: « *Erectio novi archivi bibliothecae Vaticanae* » legitur: « *Ne vero tanti operis curator deesset, idem sanctissimus dominus noster Paulus V Michaelem Leonicum u(triusque) i(uris) d(octorem) clericum Estensem Paduanae dioecesis, virum impigrum, cuius fidelitatem in pluribus fuerat iam antea expertus, eiusdem archivi praefectum constituit, ut eius studio et diligentia archivi et scripturarum negotium antea neglectum ad votum sanctitatis suae optime in posterum dirigeretur* ». Paulus quidem sanxit, ut primus bibliothecae custos praefecturam item regeret archivi: quare Nicolaus Alemannus, tunc custos bibliothecae, testatus est Leonicum sibi subiectum fuisse [1]. Sed allato praeclaro documento nunc constat eum, sin minus iure *autonomae* praefecturae, re tamen et facto gessisse praecipuam curam exequendi mandatum de constitutione novi archivi Vaticani. Sane in citato volumine post praefationem statim sequitur: « *Annotabimus infra regesta pontificum et volumina singula, quae mandante sanctissimo domino nostro Paulo V successivis vicibus in novum Vaticanum archivum ex locis variis translata sunt* ». Deinde incipit: « *Volumina ex bibliotheca Vaticana in novum archi-*

archives du Vatican, Bruxelles 1874; P. A. Munch, *Aufschlüsse über das päpstliche Archiv, aus dem Dänischen übersetzt von J. Löwenfeld,* Berlin 1880; et monachi ordinis s. Benedicti auctores prolegom. ad Reg. Clementis V. p. XLII et seqq.

[1] V. Marini, l. c. p. 30.

vum primo illata »; subiecta est descriptio voluminum 258, quo statu essent, quo modo restaurata sint et denuo compacta in volumina 279. Eodem modo refertur de voluminibus secunda, tertia translatione et deinceps sumptis e bibliotheca, e *camera apostolica* aliisque locis variis. Describuntur in totum volumina illata in archivum fere 2700. Inde praesertim discimus quibus locis, ordine, statu essent regesta, ante quam inferrentur in novum archivum, quae nunc continuam seriem efficiunt voluminum 2019 [1]. Haec prima descriptio novi archivi constat chartis et paginis numeratis 375 formae quartae maximae splendide compactis corio rubro ornato insigniis studiose abrasis Pauli V et nescio cuius praesulis. Huius modi volumen in archivum bibliothecae illatum non est. Contelorius enim anno 1627 referens ad cardinalem bibliothecarium de statu bibliothecae et novi archivi, quorum praefecturam tunc susceperat, scripsit: « *alla bibliotheca è congiunto l'archivio Vaticano*...; *non se ne trova indice nè moderno nè anticho* » [2]. Index a Contelorio desideratus per tria fere saecula delituit; proximis annis nescio unde pervenit in bibliothecam privatam, inde nuper emptus est a I. C. Rossi eq. Qui non modo pretiosum volumen mihi utendum ultro concessit; sed probe intelligens valde decere, ut in propria sede huius modi liber tandem collocetur, eum bibliothecae pontificiae dono dandum censuit, et generosi propositi me constituit procuratorem. Qua de re publicas ei gratias ago.

[1] V. Gregorii Palmieri, Ad Vaticani archivi Romanorum pontificum regesta manuductio, Romae 1884.

[2] Cod. Vat. 7763 p. 129; Beltrani in *Arch. della soc. Rom. di st. patria* II (1878) p. 195.

CAPUT XVI.

De indicibus codicum bibliothecae Vaticanae a saeculo XVII ad haec usque tempora.

Postremum hoc caput mei commentarii perstringam brevissime; properans ad ea, quae de hodierna editione praemonenda sunt. In unaquaque enim serie codicum, Vaticana, Urbinate, Alexandrina, Ottoboniana, Capponiana, quemadmodum in Palatina ab H. Stevenson sen. factum iam est, indices veteres et novi, obsoleti et in quotidianum usum etiam nunc adhibiti, manu scripti et typis impressi recensendi erunt et excutiendi. Interim legi possunt, quae de iis summatim dixi in libello saepe citato de bibliotheca sedis apostolicae p. 8-11, 47-53. Sed ne sua cuique laus desit, nonnulla silentio praetereunda non sunt; quae, distinctius quam in libello edito a. 1884, nunc attingam.

Dum a fratribus Rainaldis conficiebantur tabulae codicum Latinorum ad n. 1 usque ad 6025, digestae in tomos sex *inventarii* et unum indicis, quorum capite superiore memini, index codicum Graecorum a Leone Allatio in duo volumina redactus est ad n. usque 1489. Graeci codices tunc extabant 1566, praeter nonnullos Cryptoferratenses nondum numeratos [1]. Contelorius valde optavit procuravitque, ut *inventarium* codicum Graecorum eorumque index locupletissimus a Leone Allatio perficerentur. Incepto viri doctissimi et impigri, praeter mis-

[1] V. Contelori, l. c. ed. Beltrani, l. c. p. 192.

sionem ei datam in Germaniam, ut codices bibliothecae Heidelbergensis Romam deferendos curaret [1], obstitit praefectus bibliothecae suffectus in locum Contelorii, Horatius Iustinianus. Impedimenta ab eo obiecta operi Allatiano narrantur a Stephano Gradio in vita Allatii; quam e schedis Vallicellanis imperfectam edidit Angelus Mai [2], pleniorem repperit Ioseph Cozza in codice autographo auctoris, et mecum amice communicavit. Quae supplementa historiae viri celeberrimi et de litteris ac bibliotheca optime meriti ipse sedulus repertor, spero, in lucem emittet. Indices, quos Allatius perficere haud potuit, et descriptiones codicum Graecorum, quibus series Vaticana ad nostra usque tempora aucta est, continuatae deinde sunt et expletae: praesertim hoc ineunte saeculo a Hieronymo Amati et proximis annis a Iosepho Cozza tunc scriptore Graeco nunc *vice-bibliothecario,* qui peculiare volumen confecit codicum Graecorum Basilianorum (olim coenobii Cryptaeferratae) et Columnensium. Perficiendo operi Allatiano nunc studet Cosmas Stornaiuolo adiutor praefecti musei sacri in bibliotheca Vaticana.

Codices Latinos describi intermissum nunquam est; quum eorum copia in serie Vaticana perpetuo adcreverit et fere quotannis adcrescat. In calce tomi septimi *inventarii,* quo describuntur codices 6026-6458, legitur: *Ego Petrus Colista scriptor Latinus dictae bibliothecae scripsi anno Christi MDCXL pontificatus SSmi D. N. D. Urbani Papae VIII XVI.* Tomus octavus a n. 6461 ad 7058, redactus vertente saeculo XVII, incendio periit; eius tamen schedae prototypae servatae sunt. Renovatus est praeterito saeculo im-

[1] V. Stevenson sen., Cod. mss. Graeci Palat. p. III, IV.

[2] Nova patrum bibl. VI p. V et seqq.

perfecte ab Angelo Battaglini; proximis annis diligentius ab Hegisto Ceccucci scriptore Latino. Nonus a n. 7059 ad 7244, decimus a n. 7245 ad 8471 eodem saeculo exeunte et hoc ineunte ab Angelo Battaglini aliisque scriptoribus confecti sunt. Sed quum tomus decimus primis rudibusque lineis praeparatus potius quam perfectus videretur, ac praesertim collectanea Aloysii Galletti in eo recensita, quae 250 fere voluminibus constant et historiae urbanae medii aevi instrumentum sunt locupletissimum, vix brevibus formulis essent indicata, totum volumen ex integro reficiendum suscepi adiutore Edwardo Marchetti et in duos tomos divisi, priorem a n. 7245 ad 8066, alterum a n. 8067 ad 8471. Praeterea aggressus sum condere tomum XI a n. 8472 ad 9019, quo in opere longo adiutus valde sum a doctis collegis scriptoribus linguarum Orientalium Al. Vincenzi cl. mem. et Paulo Scapaticci v. c. Honoris quoque gratia commemorabo Franciscum Massi cl. mem. scriptorem Latinum, poetam utriusque linguae facultate et elegantia celebratissimum, qui nonnullos codices poetici argumenti excussit descripsitque. Tomum XII a n. 9020 ad 9445 sine adiutore confeci; in quo, praeter codices plurimos argumenti multiplicis et originis variae, descripsi seriem chartarum et librorum manu scriptorum Caietani Marinii a me ordinatam et digestam in volumina 131 a n. 9020 ad 9151 [1]. Denique digessi tomum XIII a n. 9446 ad 9849 nonnunquam vocatis in societatem laboris Al. Vincenzi et Iosepho Cugnoni v. c. In hoc tomo recensentur chartae, libri manu scripti et typis impressi inspersi adnotationibus autographis Angeli Mai,

[1] V. quae praefatus sum ad Caietani Marinii, *Iscrizioni antiche doliari*, Roma 1884, p. III, IV.

cuncta a me prius ordinata et digesta in volumina 115 a n. 9529 ad 9644. Indices auctorum, rerum, locorum, hominum, quorum in tomis XI, XII, XIII mentio fit, mea cura et ductu compositi sunt a Iosepho Gatti. Schedas patrum Maurinorum de epistolis Romanorum pontificum et de conciliis Galliae in ordinem redegit ipse I. B. Pitra v. em. bibliothecarius: inde initium fiet tomo XIV *inventarii* codicum Latinorum. Ceteri codices Latini recens inlati in bibliothecam, quibus nondum certa sedes vel numerus sunt adtributi, nunc ordinantur ab Henrico Stevenson iun. scriptore Graeco et a Generoso Calenzio scriptore Latino: eorumque descriptio inchoata est ab Horatio Marucchi scriptore Latino.

Haec de serie codicum Latinorum et Graecorum, quae proprie dicitur Vaticana. De codicibus linguarum Orientalium nunc non opus est dicere; eorumque mentio aliqua fiet capite sequenti. Ceterae series codicum, statim ac in bibliothecam pontificiam inlatae, instructae sunt descriptione (*inventario*) et indicibus. De serie Palatina diligenter expositum est ab Henrico Stevenson sen. in praefatione ad codices Graecos; neque parum lucis afferent tabulae originum codicum singulorum, quae ab Henrico Stevenson iun. parantur, adiiciendae volumini altero huius editionis. Indices et historia bibliothecarum Urbinatis, Alexandrinae sive Christinae Reginae Svecorum, Ottobonianae, Capponianae, quibus Vaticani thesauri saeculis XVII et XVIII plus quam duplo aucti sunt, illustranda erunt in prooemiis iuxta praescriptum praemittendis singulis classibus codicum Vaticanorum [1]. Interim, si lubet, confe-

[1] Cf. epistolam dedicatoriam I. B. Pitra cardinalis bibliothecarii S. E. R. ad Leonem XIII pont. max. in tomo codicum Palatinorum Graecorum p. X.

rantur quae perstrinxi in libello de bibliotheca sedis apostolicae p. 8-10.

Indices librorum impressorum ab argumento huius commentarii prorsus alieni sunt. Sed propter affinitatem, quae intercedit inter codices manu scriptos et ea, quae appellamus incunabula artis typographicae, non tacebo Aloisium Zappelli scriptorem Latinum superioribus annis confecisse tabulas librorum impressorum saeculo XV extantium in bibliotheca Vaticana digestas in seriem annorum et in tria volumina dispertitas, quibus postea addidit, tanquam supplementum, volumen quartum. Idem recensuit quoque libros Aldinis typis impressos.

CAPUT XVII.

De editione indicum bibliothecae Vaticanae Assemaniana et eius supplementis.

Ineunte saeculo XVIII Ioseph Simon Assemani, quum plutei Vaticani codicum, quos dicimus Orientalium, liberalitate Clementis XI valde ditati essent, anno 1719 edendam suscepit *Bibliothecam Orientalem Clementino-Vaticanam*, cuius tria volumina in lucem emisit annis 1719-1728 [1]. Tum auctoritate Innocentii XIII a. 1721 parari coeptus est *catalogus* plenissimus codicum omnium Vaticanorum typis vulgandus. Anno 1736 opus alacriter proce-

[1] De indicibus codicum Orientalium bibliothecae Vaticanae, item Graecorum vulgatis ante editiones Assemanianas v. Blume, Iter Ital. III p. 100 et seqq.

debat [1]; denique annis 1756-59 editi sunt tomi tres hoc titulo: « *Catalogus bibliothecae apostolicae Vaticanae codicum mss. in tres partes distributus; in quarum prima Orientales, altera Graeci, tertia Latini, Italici aliorumque Europaeorum idiomatum codices: ed. Steph. Evodius Assemanus archiepiscopus Apamensis et Ioseph Simonius Assemanus eiusdem bibliothecae praefectus* ». Totum opus in viginti volumina distributum complecti debuit « *non modo scriptorum nomina ac singulorum voluminum argumenta, sed ea quoque, quae conspicua notatuque digna in codicibus occurrunt* » [2]. Codicibus Orientalibus adsignata sunt sex volumina, Graecis quattuor, Latinis et ceterarum linguarum decem. Immensi operis propositum vix longissimo temporis cursu perfici potuisset; id quod vere Mazucchellius scripsit desiderandum potius esse, quam sperandum [3]. Sane die 30 Augusti anno 1768 decem foliis voluminis quarti iam impressis fortuito incendio absumptis, auctores infortunio et senio oppressi animum desponderunt. Assemanis vita functis, toto apparatu ingentis operis sive concremato una cum foliis typis impressis sive disperso, de codicibus Graecis ac Latinis describendis et incepta editione continuanda non omnis quidem spes abiecta est [4], sed defuit qui propositum magno animo susciperet. Ea deinde tempora sequuta sunt, quibus de edendis indicibus Vaticanis ne cogitari quidem potuit. Anno 1797 iure belli procuratores Gallorum quingentos codices praestantissimos e bibliotheca Vaticana delectos trans-

[1] V. *Leipz. gel. Zeitung* a. 1736 p. 401.

[2] Assemani, l. c. I p. XV: cf. Acta eruditorum Lat. suppl. VIII p. 2.

[3] *Scrittori Ital.* II, 1 p. 4.

[4] V. Lunadoro, *Relazione della corte di Roma, accresciuta ed illustrata da* Francescantonio Zaccaria, Roma 1774 p. 237.

miserunt Parisios; qui descripti in indice edito Lipsiae a. 1803 [1], pacata deinde Europa, paucis exceptis, postliminio in pristinam sedem reversi sunt. Anno 1798, quum Galli eorumque fautores Urbe potirentur, bibliothecae Vaticanae nummotheca, glyptotheca, museum Christianum gravissimis damnis affecta sunt; libris autem et codicibus praedatores pepercere. Privata vero bibliotheca Pii VI pontificis, ditissima codicum manu scriptorum et librorum rarissimorum saeculi XV, misere dispersa est; neque delecti codices et libri Parisios missi potuerunt recuperari [2].

Rebus Europae compositis, codices Palatini scripti lingua Theutonica, pauci Graeci, inter quos celeberrima anthologia, item pauci Latini redditi sunt bibliothecae Heidelbergensi; quorum indicem edidit Creuzerus [3]. Deinde Angelus Mai, immortalis memoriae vir, coepit curare de supplementis indicum Assemanianorum codicum Orientalium [4]. Sed intentus expromendis thesauris, quae mira sagacitate et felicitate detexerat, de intermisso opere Assemaniano continuando ac praesertim de describendis codicibus Graecis ac Latinis utrum cogitaverit, ignoro: ea certe de re in eius scriptis nil notatum vidi [5]. Praeter prolixa supplementa recensionis codicum Orientalium, vulgavit tantum modo peculiarem libellum indicis pa-

[1] V. Stevenson sen. in praef. ad codd. Graecos Palat. p. XXII: cf. Delisle, *Cabinet* etc. I p. 288.

[2] Mazzatini, *Manoscritti italiani delle biblioteche di Francia*, Roma 1886 I p. CLXXVI et seq. (in *Indici e cataloghi pubblicati dal Ministero della pubblica istruzione* tom. V).

[3] Catal. codicum Palat. academiae Heidelb. restitutorum, Heidelbergae 1816: cf. Stevenson, l. c. p. XXII.

[4] Script. vet. IV P. II p. 1-713; V P. II p. 1-170, 239-251.

[5] Bethmannus in Pertz, *Archiv* XII p. 215, scripsit ab Angelo Maio a. 1833

pyrorum Aegyptiacorum bibliothecae Vaticanae, lingua vulgari anno 1825 [1]. Itaque tabulae codicum Orientalium Vaticanorum fere pro editis possunt haberi. Quidquid supplendum erit, quod ad codices Syriacos et Arabicos attinet, iam paratum est ab Augustino Ciasca ord. s. Augustini scriptore linguae Arabicae; quod ad Hebraicos, parare coepit Marianus Ugolini scriptor linguae Hebraicae.

Dum de indicibus codicum Graecorum et Latinorum edendis neque ab Angelo Maio neque ab aliis Romae cogitatur, eorum recensio manu scripta tota a pluribus percurritur, et ampla inde excerpta publicantur [2].

CAPUT XVIII.

De editione hodierna.

Anno 1871 Pius IX pont. max. instituit in bibliotheca Vaticana consilium praefectorum eius, Aloisii Vincenzi scriptoris linguae Hebraicae et auctoris huius commentarii; qui praeside I. B. Pitra bibliothecario S. E. R. referrent de statu bibliothecae ac

edendum fuisse primum volumen codicum Graecorum ab Assemanis praeparatum. Sed neque hic Assemanianus apparatus extat, neque ab Angelo Maio quidquam huius modi tentatum inceptumve est.

[1] Papyracea diplomata Latina, non bibliothecae tantum Vaticanae, sed quaecunque reperiri potuerunt, collegit et luculenter illustravit Caietanus Marinius notissimo volumine dicato honori Pii VII; quibus addenda est papyrus ab Angelo Maio reperta inter codices Ursinianos (Class. auct. V p. 362, 363).

[2] V. Blume, l. c. III p. 13-114; IV p. 264-283; Bibl. librorum mss. Italica p. 126 et seqq.; Greith, Spicilegium Vaticanum, Frauenfeld 1838; Pertz, *Archiv* III p. 414-430; Bethmann in Pertz, *Archiv* XII p. 201-374; Dudik, Iter Rom. Wien 1855 p. 122-294.

praesertim de recensione codicum et librorum; curarentque, ne quid in tabulas, quae *inventaria* dicimus, minime descriptum remaneret. Tunc mihi, cui ob ingentem copiam codicum Latinorum et linguarum recentiorum, maior cura incumbebat, et qui ab anno 1851 in iis ordinandis describendisque versabar, data est omnis facultas, quae levando labori et rei expediendae conduceret. Itaque recensio bibliothecae, cui providendum erat ante quam de editione indicum consilia inirentur, fere ad exitum perducta dici potuit anno 1877.

Leo XIII pont. max. statim ab inito pontificatu bibliothecae Vaticanae et litteratorum, qui eius copiis utuntur, commodis consulens, veteres leges sanxit, novas edixit, denique indices codicum manu scriptorum, praesertim Graecorum ac Latinorum, post intermissum opus Assemanianum a doctis diu expetitos typis edi iussit. Re in consilio, cuius initio praefationis mentio facta est, mature deliberata et provisa, decretum est incipiendum a recensione codicum insignis bibliothecae Palatinae, quippe cuius impensius optata videretur editio; praescriptum autem operis Assemaniani prorsus mutandum et ad formam parabilem redigendum.

A codicum enim singulorum descriptione prolixa et critico examine, quae non nisi in mediocri eorum serie exigi possunt, qui maximas bibliothecas recensendas suscipiunt abstineant necesse est, ne de exitu inceptus interminati desperandum videatur. Neque enim huius modi recensio et editio tantum Vaticana post emissum tertium volumen intermissa est; sed et Regia Parisiensis post quartum. Cui, elapso centum fere et quinquaginta annorum intervallo, manum hoc tempore admovit Leopoldus Delisle, contentus interim edendis brevissimis indiculis codicum singulorum. Ea vero nunc habetur iusta et probata harum recensionum forma, quae adhibita est edendis

tabulis codicum Vindobonensium, Monacensium, Oxoniensium [1]. Itaque ad eam fere normam editionem, quam aggressi sumus, redigi placuit. Neque tamen ad eandem rigide legem singulae operis partes exiguntur. Latini enim codices, quorum numerus prae Graecis longe excellit, aetas vero saepe recens est, dignitas non raro humilior, expeditius tractandi sunt; habenda quoque ratio est antiquitatis, ut cura impensior adhibeatur describendis libris antiquissimis; argumenta vero codicum aevi sequioris et praesertim infimi quantum satis est indicentur. Neque adnotationes de pseudonymis, de anonymis, de iis, qui singulos codices Latinos ediderunt vel illustrarunt, descriptioni adiici permissum est; tantum modo vera nomina auctorum, quoties ea facili negotio reperiri potuerunt, intra parentheses sunt inclusa. Graecorum codicum descriptio ad hanc normam minus severe exacta est. Itaque inter rationem, qua in hac editione recensentur codices Graeci et Latini, nonnulla intercedit varietas. Graecorum minima quaeque notantur; Latinorum nihil quidem praeteritur, sed quatenus satis est ad argumenti et codicis notitiam vulgandam. Denique notae singulis saepe libris initio vel ad calcem appictae, unde eorum originem et migrationes ediscimus, neglectae non sunt; sed reservatae tabulis, quae absolutae codicum recensioni subiicientur. Ceterum totam rationem huius editionis res ipsa magis, quam prolixa praefatio declarabit. Quae opere procedente videbantur singillatim monenda, Henricus Stevenson iunior adnotavit et exponet.

Nunc, quum collegae impigri praecipuus adsiduusque labor et peritia magnopere laudanda sint, quid in opere conficiendo ille

[1] V. *La bibl. della sede apost.* p. 13.

praestiterit, quae in eius orsu dirigendo et processu recognoscendo meae partes fuerint, paucis indicabo. Descriptio bibliothecae Palatinae confecta paullo post quam Allatius opimis spoliis onustus Romam pervenit, indiligens quidem dicenda non est: collatis autem singulis codicibus deprehendimus plurima fragmenta praesertim minutiora in ea esse neglecta, nonnunquam etiam partes uniuscuiusque libri non minimas vel generali titulo ad earum notitiam adipiscendam minime idoneo comprehensas esse, vel prorsus praeteritas. Quare experientia edoctis necessarium visum est eam descriptionem prae oculis quidem habendam; quod ad editionem vero attinet, omnino esse seponendam, ita ut nova ex integro recensio institui deberet. Inde intelligitur, cur editio minore, quam initio speravimus, celeritate processerit.

Igitur descriptio codicum Latinorum bibliothecae Palatinae tota ab Henrico Stevenson iun. digesta est. Singulas schedas cum ipsis codicibus contuli; si quae ambigua aut difficilioria mihi expendenda reservabantur, explevi; scripturas palimpsestas intentis oculis examinavi nullis adhibitis venenis, ut litterae abrasae reviviscerent. Neque enim, praeter palimpsesta varia et insignia codicis 24 iam a Niebuhrio inspecta et illustrata, cetera eius pretii visa sunt, quae chemici medicamenti vim requirerent et eius usum spe inveniendi aliquid luce dignum excusarent. Ipse palimpsestorum fere dixerim repertor, Angelus Maius, quem ob adhibita medicamenta « solent nonnulli nimia cum contumelia verborum vituperare » [1], ea caute neque nisi urgente necessitate adhibuit.

[1] Verba sunt Guillelmi Studemund, quo nemo nunc in legendis palimpsestis peritior habetur (Emendationes Frontonianae, Berolini 1874 p. 117).

De singulorum codicum aetate, quae quam anceps iudicatio sit, periti norunt, attente inquisivi. Neque eam rem semel, sed iterum quoque et tertio examinavi, collatis quoque et expensis iudiciis eorum, quibus de uno et altero vel pluribus codicibus Palatinis sententiae ferendae occasio oblata est. Nostra autem iudicia de aetate codicum Palatinorum decimo fere vel undecimo saeculo antiquiorum saepissime confirmantur testimonio indicum veterum bibliothecae praesertim coenobii Laureshamensis s. Nazarii, quae cum Palatina coaluit. In iis porro indicibus confectis exeunte saeculo nono, ineunte decimo codices nunc superstites plurimi agnoscuntur, eorumque inde aetatis argumentum certum elicitur. Sed haec satis sit generatim praemonuisse; ne praeoccupentur, quae ab Henrico Stevenson iun. dicenda erunt in volumine altero de tabulis singulorum codicum originem referentibus, ut conspectus bibliothecarum veterum, quibus Palatina conflata est, restituatur.

De cura editionis et plagulis emendatis eadem fere, quae ab Henrico Stevenson sen. dicta sunt, heic forent repetenda. Praeter enim quam quod in eam curam attentissime incubuit, qui huius descriptionis auctor censendus est, Henricus Stevenson iun., neque ulla pagina praelo data est quin a me quoque recognita sit, errores typothetarum sedulo, ut solet, sustulit Ioseph Gatti de editione huius voluminis Latini, quemadmodum de Graeci, optime meritus. Ipse quoque I. B. Pitra vir em. bibliothecarius cuncta perlegit typis composita, ante quam praelo subiicerentur; et ea qua pollet doctrina litteraturae praesertim sacrae identidem de pseudonymis, anonymis aliisque id genus intra parentheses adnotandis nos monuit. Qua in suscepti muneris parte multa desiderari, nonnulla etiam minus fortasse recte notata esse non nos

fugit. Sed operis lex, ut codices potissimum quemadmodum sunt describerentur, neque processus recensionis exacta diligentia inquirendi verum nimis retardaretur, obstitit ne inceptum ex animi voto omni parte expleremus. Sacrarum igitur et profanarum litterarum docti et studiosi, quorum commodis nostra editione inserviendum est, haec aequi bonique consulant; et quidquid eis videbitur censoria virgula notandum, cum Henrico Stevenson iun. vel mecum amice communicent, ut in tabulam emendationum ad calcem voluminis secundi possit referri.

INDEX

PRAEFATIO . . . . . Pag. III

CAPUT I — *De bibliothecis ecclesiarum, praesertim Romanae, a prima origine ad tempora Diocletiani.* . . . . . „ XI

CAPUT II — *De scrinio ecclesiae Romanae ab originibus ad tempora Diocletiani* . . . . . „ XVIII

CAPUT III — *De scrinio ecclesiae Romanae legibusque et ministris ei datis aetate Constantiniana* . . . . . „ XXVII

CAPUT IV — *De bibliothecis sacris restitutis et de codicibus ecclesiae Romanae saeculo quarto* . . . . . „ XXXIII

CAPUT V — *De archivo a Damaso extructo una cum aede Laurentio martyri dedicata ad theatrum Pompeii* . . . „ XXXVIII

CAPUT VI — *De scrinio et bibliotheca sedis apostolicae et de regestis epistolarum pontificum saeculis quinto et sexto* . „ XLV

CAPUT VII — *De bibliothecis sacris Urbis Romae earumque apparatu et indicibus saeculis praesertim quinto et sexto* . „ LV

CAPUT VIII — *De scrinio et bibliotheca sedis apostolicae saeculo septimo* . . . . . „ LXIV

CAPUT IX — *Ecclesia Romana gentibus ad Christianam fidem conversis, praesertim Anglis, codices dedit et inde accepit saeculo septimo* . . . . . „ LXXII

CAPUT X — *De scrinio et bibliotheca sedis apostolicae saeculis octavo, nono, decimo* . . . . . „ LXXIX

CAPUT XI — *Codicum ecclesiae Romanae ingens iactura: archivi sedis apostolicae pars in palatio Lateranensi, pars in turri chartularia saeculo XI.* . . . . . „ LXXXVII

CAPUT XII — *Vetus archivum et bibliotheca sedis apostolicae dispersa et destructa saeculis XII et XIII: novum archivum sive* cancellaria *ab Innocentio III condita in aedibus Vaticanis* . . . . . Pag. XCV

CAPUT XIII — *De bibliotheca sedis apostolicae a Bonifatio VIII ad Eugenium IV* (*a.* 1295-1447) . . . . . „ CII

CAPUT XIV — *De bibliotheca Vaticana eiusque indicibus a Nicolao V ad initia saeculi XVII.* . . . . . „ CVIII

CAPUT XV — *Stabilis recensio codicum Vaticanorum instituta ineunte saeculo XVII: archivum a bibliotheca seiunctum iussu Pauli V eiusque prima descriptio nunc detecta.* . . . „ CXIII

CAPUT XVI — *De indicibus codicum bibliothecae Vaticanae a saeculo XVII ad haec usque tempora.* . . . . . „ CXX

CAPUT XVII — *De editione indicum bibliothecae Vaticanae Assemaniana et eius supplementis* . . . . . „ CXXIV

CAPUT XVIII — *De editione hodierna* . . . . . „ CXXVII

PHOTO

3 2044 010 406 809

THE BORROWER WILL BE CHARGED AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE NOTICES DOES NOT EXEMPT THE BORROWER FROM OVERDUE FEES.

FEB 08 1992 ILL